

Jayme, M. i Sau, V. (1996). *Psicología diferencial del sexo y el género. Fundamentos*
Barcelona: Icaria, pàg. 49-102.

LA CONSTRUCCIÓ PSICOSOCIAL DEL SEXE: EL GÈNERE

«A causa dels conceptes que té una societat entre els rols sexuals, les influències socials en la conducta hauran de ser considerades no sols com a restrictives, sinó com a influències que actuen des de dins de cada individu —actituds interioritzades que determinen el que ell o ella aprèn i fa, el que ell/ella desitja i cerca—».

Leona Tyler (1965), *Diferencias de sexo*, 267

1

L'estudi científic de les diferències de sexe-gènere en Psicologia

En Psicologia, i particularment en l'àmbit de la Psicologia Diferencial, l'estudi científic del sexe i el gènere va ser articulat a partir de les recerques sobre intel·ligència, iniciades molt a la fi del s. XIX. En realitat els científics es van limitar a reflectir un moment històric caracteritzat per importants canvis sociopolítics esdevinguts durant el s. XIX, especialment la recent incorporació de la dona al mercat laboral a conseqüència de la revolució industrial (Fairweather, 1976). El fet que la dona treballara fora de la llar va suposar un canvi substancial en el mode de vida d'homes i dones que va afectar, solapadament, les estructures familiars, en les quals teòricament residia el seu poder; així ho diuen Joana Scott i Louise Tilly (1986, 69): «La clau del poder femení, per descomptat limitat gairebé exclusivament a l'àmbit familiar, residia en l'organització de la llar». Llavors, abandonar parcialment aquest discutible “feu”, va suposar un canvi substancial? No cal magnificar els fets: el fet que la dona treballara lluny de casa no li va reportar immediatament beneficis com ara drets civils ni polítics que implicaren el reconeixement de la igualtat de sexes. Més aviat la va relegar a la realització de determinades labors que no exigien un gran nivell cultural: per exemple, com a obreres en fàbriques tèxtils, a més del tradicional servei domèstic. Però és a partir de llavors quan es comencen a posar de manifest aquestes diferències culturals (segons el nivell d'educació) entre homes i dones i la seua possible relació amb la intel·ligència. En aquest sentit Sau (1988) cita l'obra de Hellen Thompson (1903), *The mental traits of sex*, com la primera obra que va constatar una relació entre educació i intel·ligència. Thompson va igualar els subjectes de la seua mostra segons edat, nivell cultural i nivell socioeconòmic. Però, malgrat això, va reconèixer que les experiències a les quals havien estat sotmesos i sotmeses eren molt diferents (el tracte rebut, els costums, etc.). D'una manera implícita denunciava un fet molt significatiu: que ja des de la mateixa infància existien diferències de sexe en l'entorn social.

Des de principis del present segle els estudis sobre el sexe i el gènere han experimentat una evolució històrica molt significativa, semblant als canvis socioculturals que les nostres societats han anat experimentant a vegades traumàticament. Ashmore (1990) proposa una categorització dels estudis segons una seqüència de períodes que ens permet contextualitzar el contingut del present apartat. En conjunt, pot distingir-s'hi la primacia de quatre

paradigmes teòrics en els quals s'han sustentat les diferents recerques de l'àrea. En la figura 6 representem els períodes que es deriven de la classificació d'Ashmore.

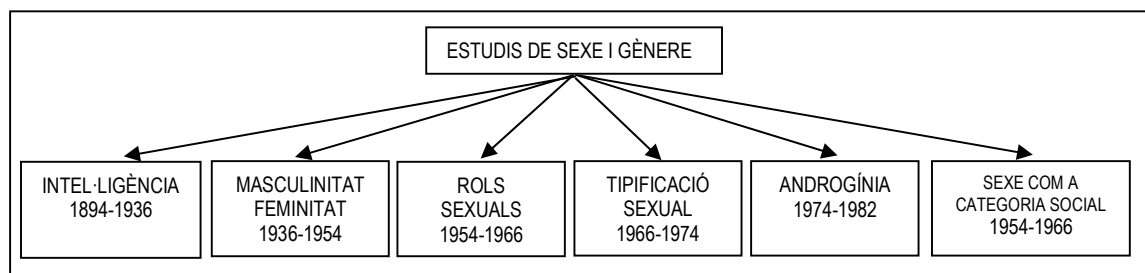

Figura 6. Períodes en l'estudi psicològic de les diferències de sexe i gènere (basat en Ashmore, 1990).

Així, en el context de la Psicologia Diferencial l'estudi de les diferències de sexe i gènere en intel·ligència va ser el primer paradigma a adoptar-se i va definir, a més, el primer període històric. En estreta relació amb el moviment dels tests psicomètrics (vegeu capítol V), va constituir el primer paradigma a adoptar-se i el que més continuïtat i impacte ha tingut. Proposa que és necessari identificar diferències mitjançes en l'experiència i conducta del sexe biològic, és a dir, diferències entre homes i dones *per se*. El paradigma successor, per contra, considera el sexe com una variable de personalitat i, en general, forma part de la psicologia dels trets de personalitat. Des d'aquesta perspectiva s'assumeix que el sexe i el gènere estan representats en l'individu en termes d'un o pocs trets predeterminats pel seu gènere, a manera de qualitats o essències. El tercer paradigma considera el sexe com una categoria social i assumeix que el que un home i una dona, com a individus, pensen, senten i fan està influït, crucialment, pel fet que masculí i femení constitueixen categories socials diferenciades. L'últim paradigma és el que regeix en l'actualitat, el de la psicologia del sexe i el gènere en desenvolupament pròpia.

En termes dels períodes històrics representats en la figura 6, veiem que en el segon, entre els anys 1936-1954, s'hi va abandonar l'estudi de la intel·ligència (en termes globals, més exacte seria dir que aquest es va convertir en una línia secundària que va seguir generant, i segueix fent-ho en l'actualitat, un important volum de recerques) per a dedicar-se a les diferències en personalitat i motivació; es diu que el fi últim era aconseguir l'establiment d'unes *bones relacions* entre homes i dones. Aquest període considera el sexe com una variable social i al llarg d'aquest proliferaran les escales psicomètriques destinades a mesurar els principals caràcters de la *masculinitat* i *feminitat*, que arribaran a ser incloses en diversos tests de personalitat (p. ex., l'escala de l'MMPI). Encara que a tot això ens hi referirem més endavant, volem destacar en aquesta contextualització històrica del tema que aquest període evidencia especialment la tendència a jerarquitzar els sexes a través dels rols i estereotips sexuals.

El període següent abasta des de 1954 fins a 1965, i al llarg d'aquest la recerca es va orientar a respondre a la següent qüestió: com nens i nenes es converteixen en adults i adultes? És a dir, quin camí segueixen, quins processos, quins factors hi estan implicats... El tema va ser abordat per diversos models psicològics, i va donar lloc a la formulació d'importants constructes de la psicologia del sexe i el gènere, com ara el que en aquells dies es va denominar *identitat de sexe* (identitat de gènere) o *rols de sexe* (rols de

gènere), referits al fet que la mateixa societat manté una sèrie de prescripcions que regeixen com han de comportar-se els individus de cada sexe. En el terreny de l'experimentació en laboratori, el sexe es va considerar com una variable controlada, però sense interès en ella mateixa, la qual cosa significa que la majoria d'investigadors van realitzar experiments amb mostres de subjectes d'un sol sexe, generalment homes, els resultats dels quals van ser generalitzats a tots els *éssers humans*.

En 1966 es va publicar una important obra d'Eleonor Maccoby, *El desenvolupament de les diferències de sexe*, amb la qual es considera inaugurat el quart període històric. En aquesta obra es presenten algunes de les teories més importants del moment per les seues aportacions a l'estudi del desenvolupament del gènere, com la de Mischel, des de l'aprenentatge social (i els seus conceptes de reforçament, imitació, etc.) o la de Kohlberg, des del desenvolupament cognitiu (amb la idea de constància de gènere i l'establiment d'un període crític per a la identitat de gènere), i tot això representa en realitat la germinació del que es va iniciar en el període anterior. És el període de la *tipificació sexual*. El cinquè període pot considerar-se inaugurat amb la publicació d'una altra obra de Maccoby, aquesta vegada en col·laboració amb Carol N. Jacklin, que es va convertir en la pedra angular del que ha esdevingut la psicologia del sexe i el gènere. Ens referim a *The Psychology of sex differences* (Maccoby i Jacklin, 1974), una completa revisió d'estudis sobre diferències de sexe cognitives, emocionals i socials, a la qual ja ens hem referit amb anterioritat. A més, aquest mateix any, Sandra L. Bem proposa i desenvolupa el concepte d'androgínia com una alternativa als tradicionals estudis de la masculinitat-feminitat (Bem, 1974). L'*androgínia* es va concebre com una fusió de la masculinitat i la feminitat (el vocable prové de les veus gregues *andros*, home, i *gyne*, dona), la qual cosa fins llavors no havia estat possible perquè es contemplaven homes i dones com a oposats. Cal destacar que durant aquest període va haver-hi una tendència a minimitzar i fins i tot negar l'existència de diferències entre homes i dones. El període es considera acabat en 1982, que deixa pas al moment actual, en el qual per a Ashmore (1990) el sexe és entès com una categoria social, la qual cosa ha provocat que se substituísca el terme pel de *gènere*, entès aquest últim com la construcció social del sexe. I és en aquesta època quan es realitzen noves revisions d'estudis basades ara en les tècniques de metaanàlisi, que permeten valorar el significat de les diferències de sexe observades en diverses tasques (vegeu el capítol V). En certa manera, s'ha produït una revaloració de les diferències de sexe i gènere, possiblement com a reacció a l'època anterior.

Aquesta breu visió històrica dels estudis sobre sexe i gènere ens permet constatar que al llarg dels anys han proliferat estudis des d'àrees tan diverses com la biologia, el temperament, la motivació, les actituds, els interessos, la intel·ligència i el rendiment... En el present capítol ens referirem al desenvolupament del gènere i els rols sexuals, la qual cosa representa una perspectiva social que implica l'abandó de l'ús del terme sexe per a adoptar el de *gènere*. Al llarg d'aquest capítol ens referirem a tot això i partirem de la necessària definició dels dos constructes bàsics de l'àrea, *sexe* i *gènere*.

Distingim gènere de sexe: algunes definicions

Definir *gènere* ens obliga a referir-nos, per un joc malabarista basat en mútues exclusions i inclusions, a una altra paraula clau en el context en què ens situem, el *sexe*. I això és especialment important perquè, com veurem, molts autors han considerat tots dos termes com a sinònims, en una confusió conceptual que requereix ser desembullada acarant algunes definicions. Cal no oblidar, com remarca Ross (1987), que *sexe* i *gènere* són únicament i essencialment categories, i consegüentment han adquirit continguts diferents. El gènere té un contingut filosòfic, lògic i gramatical (Ortiz-Oses i Mayr, 1982).

El terme *gènere* designa un *conjunt de coses o éssers que tenen caràcters essencials comuns*. En el cas dels éssers vius el gènere els classifica en dos grups, masculí vs. femení, ateses certes característiques pròpies de cadascun (encara que en molts idiomes el gènere s'estén a objectes inanimats): *masculí* vs. *femení*. No és una classificació arbitrària i banal. Com Rachel Hare-Mustin i Jeanne Marecek destaquen, «La diferenciació en gèneres constitueix un fenomen preeminent de la vida simbòlica i de la comunicació en el si de la nostra societat» (47). El mer fet de classificar els éssers humans en dos grups diferents respon a una lògica: si col·loquem coses diferents en un mateix grup (categoria), el que fem és accentuar les seues similituds; per contra, si les col·loquem en grups diferents, llavors posem en relleu les seues diferències (Tajfel, 1981). En conseqüència, una primera funció implícita en el gènere és la de fer palès que homes i dones són més diferents que similars, per això la societat humana en general ha establert l'existència d'aquests dos gèneres, i açò s'ha constituït en un fenomen universal.

Però l'ús del terme *gènere* és relativament recent, de fa uns vint anys, ja que el de *sexe* havia estat el més utilitzat fins aleshores, especialment en l'àrea de les diferències individuals. Diu Fina Birules (1992) que:

«el terme *gènere* designa la divisió sexuada i ha constituït la via a través de la qual els estudis sobre la dona han entrat en "l'acadèmia" sense el "molest" agulló de la lluita feminista. D'aquesta manera el terme sembla indicar serietat, rigor..., i com s'ha dit a França, es tracta d'una "fulla de parra" que oculta molt més del que mostra, amb la qual cosa ha esdevingut un "calaix de sastre" en el qual cap gairebé tot».

I és que van ser les psicòlogues feministes les que van introduir el terme en l'àmbit de la Psicologia (i les seues homònimes en el de la Filosofia, la Història, etc.); en aquest context, Joan Scott (1990) hi destaca el fet que el gènere s'haja utilitzat des d'una òptica descriptiva únicament, de manera que ha quedat associat a l'estudi de la dona (a vegades gènere substitueix dona).

En primer lloc cal assenyalar que *sexe* i *gènere* no són sinònims, descriuen aspectes diferents però es basen en una mateixa realitat de l'ésser humà, la biològica, i d'aquest nexa comú sorgeix la confusió. Rhoda Unger, després de revisar els usos de *sexe* i *gènere*, va proposar, creiem, la necessària redefinició de tots dos termes en la qual, com dèiem, el gènere es refereix al *sexe* en el sentit que va adquirir el seu propi significat a manera d'extensió del *sexe*, i no com una alternativa. Assenyala Unger (1979) que el *sexe* havia estat utilitzat com a variable independent i dependent: com a variable independent el *sexe* es refereix a la seua naturalesa biològica (*sexe* genètic, cromosòmic, hormonal) i es considera origen de les diferències psicològiques entre homes i dones (en conseqüència,

incorporada en qualsevol estudi experimental, s'utilitza per a reflectir que els individus són assignats als grups segons siguin homes o dones, la qual cosa no implica necessàriament que les diferències biològiques siguin considerades en el rendiment observat del grup). En canvi, com a variable dependent té un significat social, el resultat d'experiències diferents entre homes i dones. L'autora expressa d'aquesta manera que s'havia produït una confusió entre les propietats biològiques i socials inherents al sexe; alguns anys més tard Unger (1994) afirma que «La qüestió del nom ha pertorbat el camp de la psicologia de les dones des del seu començament mateix» (134). I precisa a continuació l'ús assignat al terme "sexe" com «aquells aspectes de l'individu que posseeixen un fonament clarament biològic» (és a dir, les característiques vinculades amb la reproducció o la sexualitat); per a referir-se a aquells aspectes dels homes i les dones la causalitat biològica de les quals no ha estat demostrada han recorregut preferentment al terme "*gender*" (134).

Tenim, doncs, que la categoria gènere sembla contenir allò que no descriu el sexe quant a allò no biològic, amb el perill que aquesta exclusió respectiva comporta, tal com diu Unger: «fins i tot aquesta classe de diferenciació resulta problemàtica (...) és difícil establir la causalitat dels trets i conductes que són conseqüència d'interaccions complexes entre influxos biològics i socials» (134). Per a alguns autors i autores (p.e., Kessler i McKenna, 1985) l'ús del gènere vs. el sexe articula la tradicional distinció entre cultura i biologia, i no és més que un tecnicisme. Però assenyalava V. Sau (1995) que amb la introducció del gènere, en separar en l'àmbit del sexe allò físic d'allò comportamental, s'articula un canvi qualitatiu significatiu en l'estudi de les diferències sexuals. Naturalesa i cultura s'enfronten de nou encarnades, respectivament, en sexe i gènere. No obstant això, les definicions que trobem en destacats autors i autores de l'àrea accepten aquesta separació entre sexe i gènere, aparentment d'acord amb les idees d'Unger (1979), com podem veure a continuació. Unger (1979, 1086) assumia que el gènere és un terme aplicat a la descripció de:

«aquells components no fisiològics del sexe que culturalment es consideren apropiats per a homes o per a dones (...). Refereix una etiqueta social per la qual distingim dos grups de persones. Hi ha evidència que diversos components de les categories basades en el gènere són apreses amb relativa independència de la informació biològica que hi subjeu» (trad. *ad hoc*, M. J. i V. S.).

Juan Fernández (1988) proposa definir el sexe com una realitat fonamentalment biològica però que implica processos de sexualització prenatals i un desenvolupament psicosocial al llarg del cicle vital. Fernández posa l'atenció, d'aquesta manera, en el fet que, per més que la categoria sexe tinga un contingut principalment biològic com a resultat inherent al caràcter evolutiu de la naturalesa psicològica de l'ésser humà immersa en un context eminentment social amb el qual interactua, comporta de manera ineludible el reflex d'aquesta realitat social. I és llavors, precisament davant la consciència que les diferents experiències de socialització també estan associades a la pertinença a tots dos grups, homes i dones (Linn i Petersen, 1985), que es va començar a estendre l'ús del terme gènere. Per tant, un aspecte consensuat del gènere és que, com a categoria, té un caràcter social i que aquest caràcter s'adquireix mitjançant la socialització d'homes i dones respectivament (Ussher, 1992). El gènere designa, en definitiva, una realitat fonamentalment psicosocial (Fernández, 1988) i amb ell, segons Rhoda Unger, es va tractar de re-

duir el paral·lelisme pressuposat entre sexe biològic i sexe psicològic, que en realitat és el que ja suggeria Eysenck (1973) en assenyalar que el gènere té una naturalesa parcialment cultural que ha servit per a reforçar les diferències sexuals biològiques. L'antropòloga Gayle Rubin (citada per J. Birulés, 1993) va introduir l'expressió "sistema sexe/gènere" per a indicar d'aquesta manera «el conjunt d'operacions mitjançant les quals una societat transforma la sexualitat biològica en productes de l'activitat humana», la qual cosa refereix la realitat biològica a la realitat social i suggereix que la primera indueix una activitat que té lloc en un context social i, creiem, en una relació no unidireccional sinó recíproca, més enllà del determinisme o, com assenyalen alguns autors, imperatiu genètic. En certa manera el sociòleg Lipman-Blumen expressava aquesta idea de superació necessària de la barrera biològica capaç d'articular el funcionament de les societats de la manera següent:

«per a poder fer front a l'imperatiu genètic que sosté, equivocadament, que l'home i la dona actuen d'una o altra forma per raó de la seua estructura biològica, cal arbitrar els mitjans per a franquejar les fronteres culturals i nacionals, i per a explorar les diferents configuracions de la missió del sexe en països els nivells de desenvolupament polític i socioeconòmic dels quals són anàlegs o diferents» (78-79).

Des d'un punt de vista econòmic Lourdes Beneria (1986) entén que el gènere, com a conjunt de pensaments i emocions, contribuiria a estructurar la societat a través d'un procés històric pel qual s'establiria una jerarquització de les activitats humanes de manera que el masculí tindria més valor que el femení, la qual cosa afectaria a tots els òrgans socials. Això significa, com és prou obvi, que les diferències entre homes i dones han estat reforçades pels sistemes socials, els quals han dicotomitzat totes les seues activitats en funció del gènere dels individus (Escaté *et al.*, 1988). Degut precisament a aquesta naturalesa social és possible observar canvis en les concepcions sobre el gènere, reflex de l'evolució de les estructures socioeconòmiques en les quals s'ha construït.

Victoria Sau (1988, 1989) descriu les principals característiques atribuïbles al constructe psicològic de gènere. En primer lloc, trobem que en l'espècie humana existeixen tants gèneres com sexes: dos. La conducta de gènere s'aprèn i és variable en l'espai-temps, únicament tenim dos repertoris possibles a aprendre: masculí i femení. En paraules de Lederer (1968, 269):

«L'home i la dona són únics en el seu gènere; cada sexe garanteix el caràcter únic de l'altre, i per a continuar sent així depèn de la reciprocitat de l'altre».

Segon, el gènere té caràcter vinculant. Els gèneres no sols són diferents sinó que s'oposen de forma bipolar, en termes de positiu i negatiu. Són per tant antitètics (no poden unir-se) i asimètrics (en la mesura en què depenen l'un de l'altre). El concepte de gènere no fa sinó accentuar la diferència entre totes dues categories, masculina vs. femenina, i accentuar la similitud dels individus dins de cada categoria (que és la funció del gènere a la qual al·ludíem en la introducció del present capítol). Tercer, els gèneres estan jerarquitzats: hi ha un gènere dominant (masculí) i un gènere subordinat (femení). D'aquesta manera, s'ha establert una relació de poder entre tots dos que exigeix al gènere masculí una necessària diferenciació del femení per a sostenir la seua posició privilegiada. El

canvi d'un gènere a un altre és possible només unidireccionalment, del femení al masculí, la qual cosa suposa que la dona es veu relegada a l'àmbit que l'home li ha deixat "lliure" i a la seua absoluta disposició, sempre que ell no el vulga per a si mateix. Diu Sau (1989, 171) textualment:

«El model masculí, com a model únic, fagocita el femení, el reabsorbeix i ho fa "com si"; el femení no masculinitzable, bé per raons biològiques —gestació, part, lactància—, bé per raons d'infraestructura —tasques domèstiques múltiples—, és desvalorat i subordinat».

La quarta i última característica que hi destaca és que l'estructura dels gèneres és invariable, tant en el temps com en l'espai (segons evidencien els estudis transculturals; Chodorov, 1982): les tres característiques anteriors es mantenen constants al llarg de la vida. Això dona lloc a la creença errònia que les seues causes són naturals.

Però, a més, com a categoria social el gènere es refereix als rols imposats per la societat i que regeixen els comportaments predeterminats com a apropiats i característics d'homes i dones respectivament, els rols sexuals (que en els últims anys han passat a denominar-se rols de gènere, d'acord amb la definició d'aquest). Segons Joan Scott (1990),

«gènere passa a ser una manera de denotar les "construccions culturals", la creació totalment social d'idees sobre els rols apropiats per a dones i homes. És una manera de referir-se als orígens exclusivament socials de les identitats subjectives d'homes i dones (...) és una categoria social imposada sobre un cos sexual» (28).

De la identitat de sexe a la identitat de gènere

La *identitat de sexe* o identitat sexual és el resultat del judici que cada individu realitza sobre el seu propi cos: dels seus genitals, de la seua forma global... Aquesta identitat fa que cada persona s'identifique a si mateixa com a home o com a dona en funció de les seues característiques físiques. Deia Bem (1978) que la identitat de sexe s'ha basat tradicionalment en tres components: la preferència sexual (que segons el parer de l'autora no ha d'integrar de cap manera la definició d'una persona), la identitat de gènere i la identitat de rol sexual. Ens referirem a aquests dos últims aspectes al llarg del present capítol.

Sau (1993) assenyala que el gènere té una doble vessant: la col·lectiva, en la mesura que implica l'adaptació de les persones a les expectatives de la societat i, per tant, als rols de gènere; i la individual, referida a com viu cadascú el seu propi gènere i manté la seua individualitat respecte als altres. Aquesta última al·ludiria al que es denomina *identitat de gènere*, una espècie d'autoatribució i participació d'un determinat gènere (Kessler i McKenna, 1985). Inicialment denominada *identitat sexual* i també *sexe viscut* en oposició a sexe assignat, la identitat de gènere descriu els sentiments i cognicions que cada persona té pel fet de ser una dona o un home; segons John Money i Anke Ehrhardt (1972, 24) és:

«La igualtat a si mateix, la unitat i persistència de la pròpia individualitat com a dona, home o ambivalent, en major o menor grau, especialment tal com és experimentada en la consciència sobre si mateix i en la conducta; la identitat de gènere és l'experiència personal del rol de gènere, i aquest és l'expressió pública de la identitat de gènere».

Com veiem, la identitat de gènere ens remet a un altre concepte, el de *rol de gènere*. Aquest és un rol adscrit perquè refereix característiques que la pròpia persona no pot controlar atès que li són assignades en funció del seu sexe. Seguint amb les definicions dels autors citats:

«Tot el que una persona diu o fa per indicar als altres o a si mateix el grau en què és home o dona o ambivalent; inclou la reacció i les respostes sexuals, si bé no es limita a aquestes; el paper de gènere és l'expressió pública de la identitat de gènere i aquesta és l'experiència privada del paper de gènere».

La identitat de gènere sol sustentar-se en el sexe assignat a l'individu, la qual cosa no necessàriament coincideix amb el sexe biològic (genètic, cromosòmic, gonadal, etc.). A vegades l'assignació del sexe d'un nounat resulta arbitrària, ja que es basa en l'examen dels genitals externs del nounat. Segons l'aspecte que aquests tinguen se'ls assigna immediatament un sexe: és nen o és nena (en l'actualitat aquesta assignació, gràcies a les tècniques d'exploració fisiològica de què disposem, es realitza *in utero*. Per tant, abans de néixer el fetus ja té assignat un sexe —encara que hi haja una alta probabilitat d'error degut a les dificultats inherents a la interpretació de la imatge ecogràfica—). En conseqüència amb aquesta assignació, el nou ser rebrà un determinat tracte per part dels adults, especialment els seus progenitors; podríem dir que ja es trobarà immers en un context social construït segons el seu sexe genital i que contribuirà al fet que desenvolupe una identitat de gènere.

Existeix, en conseqüència, una relació directa entre els factors biològics del sexe i la identitat de gènere? Diamond (1982) proposa que la identitat de gènere és influïda per l'ambient i la seua interacció amb la base biològica (gens, cromosomes, hormones), i que aquesta última n'esbiaixa la interacció. No oblidem que per gènere s'entén un contingut social que no contempla el sexe; per tant, i d'acord amb el que diu Diamond, el fet biològic està present però pot no ser l'únic determinant. Allò què és normatiu, allò que afecta la majoria d'individus, és posseir una identitat de gènere consistent en el seu gènere biològic, però no sempre és així. Els estudis amb casos de persones que pateixen la síndrome adrenogenital (hermafrodites) o la síndrome de Turner ens suggereixen que la identitat de gènere no està predeterminada per l'anatomia (el cas més evident és el del transsexual, que manifesta haver nascut amb l'anatomia sexual equivocada respecte a la seua identitat de gènere. Això significa que el gènere és intercanviable). Què succeeix quan el sexe assignat és erroni perquè els genitals externs resulten ambigus, cas dels hermafrodites? Aquests individus són biològicament femenins però neixen amb uns genitals externs masculinitzats (i viceversa), de manera que l'ambigüitat provoca que se'ls assigne el sexe contrari al biològic. Quina identitat de gènere desenvoluparan aquests individus: la corresponent al sexe assignat o la predeterminada biològicament? Money i Ehrhardt (1972) descriuen el cas de dos bessons, a un dels quals se li cauteritzà accidentalment el penis als set mesos de vida, quan se l'havia de circumcidar. Arran d'això, i després de ser castrat als disset mesos, es va criar com una nena (vestits, pentinat, etc.) i va desenvolupar normalment una identitat de gènere femenina, amb interessos i conductes conseqüents amb ella, en comparació amb el seu bessó que, d'acord amb el seu sexe biològic i sexe assignat, va adquirir una identitat de gènere masculina. Un altre cas il·lustratiu és el d'una nena a qui, en néixer, se li va assignar el sexe masculí; en la pu-

bertat va tenir coneixement de la seua feminitat, però ja havia adquirit una identitat de gènere masculina i va continuar vivint com un home. Aquestes situacions mostren que les persones poden desenvolupar una identitat de gènere en funció del seu sexe assignat; els diversos estudis realitzats per a veure si el component biològic —cromosomes, gònades, aparell reproductor intern, genitals externs, hormones puberals— assenyalen que aquest no es relaciona amb la identitat de gènere (Kessler i McKenna, 1979).

Aquestes dades suggereixen, a més, que es neix amb una neutralitat psicosexual: no arribem al món amb una identitat de gènere predeterminada, però des del moment en què es fa una assignació de sexe d'acord amb els genitals externs, es reforça contínuament la masculinitat o feminitat conseqüents. La identitat de gènere fins i tot podria provenir essencialment d'aquestes contingències ambientals, però cal matisar adequadament açò últim. Certament, la identitat de gènere sembla sustentar-se, al principi, en les experiències de cria de l'individu durant els seus primers anys de vida. El problema és que socialment s'assigna el gènere d'una persona segons una definició en termes de capacitat reproductora, de possessió d'un òrgan sexual determinat, de tal manera que, com diuen Kessler i McKenna (1991), és preferible considerar un home sense penis com una dona estèril amb vagina (cas, per exemple, del bebè descrit per Money i Tucker) i assignar-li una identitat de gènere que diferisca de les seues característiques biològiques innates. Cal preguntar-se si aquestes últimes afecten directament la identitat de gènere, és a dir, si el fet de posseir uns genitals o tenir una potencial capacitat reproductora forma part d'aquesta identitat. Com a mínim sabem que aquesta no es basa en les característiques sexuals secundàries, que són els signes visibles del sexe, ja que en els casos en què l'activitat hormonal durant la pubertat ha introduït canvis físics inesperats, contraris al propi gènere, com ara el desenvolupament de mames en el noi o barba en la noia, no s'ha constatat cap variació en la identitat de gènere (Kessler i McKenna, 1991). Com diu Sandra Bem (1978, 269), «Les dades biològiques, de les quals no es pot escapar, donen un sentiment normal de masculinitat o feminitat. Però aquest sentiment no hauria d'anar més enllà del fet d'acceptar el propi cos, sentir-se còmode amb ell i estimar-lo».

Com a conclusió de la possible relació entre biologia i identitat de gènere presentem el quadre 2-2 (adaptat de Kessler i McKenna, 1978), en el qual es resumeixen els resultats de les recerques realitzades sobre aquest tema. En la primera columna es descriuen els criteris biològics utilitzats normalment per a assignar el gènere d'una persona, des del nivell més reduccionista i inicial (cromosomes) fins a l'efecte final de les hormones sexuals durant la pubertat. En la segona i tercera columna es presenten els resultats de diversos estudis sobre la relació biologia-identitat de gènere (segona columna) així com les evidències de què es disposa per a determinar aquesta relació (tercera columna). Amb excepció de les hormones prenatales, l'acció de les quals encara no s'ha conclòs si influeixen o no en la identitat de gènere, la resta de factors biològics no són els seus determinants exclusius. Les hormones puberals (segons les dades aportades per l'estudi de la síndrome adrenogenital i la síndrome d'insensibilitat als andrògens) podrien influir a través de la seua influència en la formació dels genitals externs, de manera que si aquests adquireixen un aspecte ambigu s'assigna un sexe erroni i es construeix la identitat de gènere d'acord amb aquest.

CRITERI BIOLÒGIC PER A DETERMINAR EL GÈNERE	IDENTITAT DE GÈNERE	
	RELACIÓ	EVIDÈNCIA
Cromosomes	No	Síndrome adrenogenital
Gònades	No	Síndrome de Turner
Òrgans reproductors interns	No	Síndrome de Turner
Hormones prenatals	Possible	Evidència no conclouent
Òrgans reproductors externs	No	Transsexuals
Hormones puberals	No	Síndrome adrenogenital

Quadre 2-2. Relació entre els factors biològics del sexe i la identitat de gènere de la persona (adaptat de Kessler i McKenna, 1978).

Adquisició de la identitat de gènere

S'han proposat diverses explicacions teòriques sobre l'adquisició i desenvolupament de la identitat de gènere a partir dels principals models psicològics. A continuació descriurem el que han dit destacats autors respecte a aquesta qüestió, en els seus aspectes essencials, ja que els seus respectius models teòrics són objecte d'un major aprofundiment al llarg del present llibre.

Freud: Desenvolupament de la identitat sexual

Troblem, com dèiem, diverses propostes teòriques per a explicar l'adquisició de la identitat de gènere, encara que totes coincideixen que aquesta es produeix en la primera infància i durant un període crític. Per a Sigmund Freud, determinista biològic guiat per la seua formació mèdica, el fet de néixer amb una anatomia de les dues possibles determina que es tinguen no sols experiències diferents sinó també “ments” diferents, és a dir, maneres de pensar definides en funció del sexe biològic. Com veurem, aquest autor basa el procés d'adquisició de la identitat de gènere en el descobriment de la pròpia anatomia. Un dels pressupostos teòrics de Freud més famosos, per enfrontar-se obertament i deliberadament al pensament tradicional, és que durant la infància hi ha una activitat sexual que es manifesta en les fases oral, anal i fàl·lica, i no aquest estat d'innocència plena que havia estat adjudicat als nostres primers anys de vida. Però és a través d'aquesta particular activitat sexual que, segons Freud, construïrem la nostra identitat sexual, basada primordialment en els genitals externs. El nen, cap als cinc anys, descobreix que posseeix un penis —en contraposició, la nena en descobreix la manca— i en funció d'aquest descobriment (possessió vs. manca) desenvolupa una fantasia que inclou els seus progenitors. Els sentiments implicats en aquesta fantasia (que constituirà el complex d'Èdip) l'obliguen a resoldre una situació conflictiva *per se* i a identificar-se amb el progenitor del mateix sexe; d'aquesta manera, fa propis els valors i les conductes que aquest exhibeix. Conceptes clau en aquesta teoria, relacionats amb el complex d'Èdip, són el d'*angoixa de castració* en el nen (temor de ser castrat pel seu pare) i l'*enveja de penis* en la nena, acceptació de la seua inferioritat respecte a l'home perquè

manca de l'òrgan masculí i que només és superada parcialment amb el desig de tenir un fill (el poder de la reproducció en la dona).

No obstant això, hi ha especialment dos aspectes de la teoria que no resulten satisfactoris: segons Freud la identitat de gènere es basa en la identitat genital i s'adquireix als cinc anys, tot i que Money i Ehrhardt (1972) han demostrat que als tres anys ja pot tenir-se; però segons Freud, abans dels cinc anys tant el nen com la nena estan en una fase del desenvolupament psicosexual en la qual no s'interessen pels seus genitals externs, cada sexe pensa que totes les persones són com ell/ella i, per tant, no tenen consciència de la seua possessió (o manca, ja que la teoria està expressada des del punt de vista del sexe masculí com a normatiu), amb la qual cosa no pot desencadenar-se tot allò relatiu al complex d'Èdip i la seua resolució amb l'objecte final d'adquirir una identitat de gènere. A més, amb aquesta visió biològica que destacàvem, Freud prescindeix per complet de les influències socials; la identitat de gènere es construeix exclusivament per la identificació amb el progenitor del mateix sexe com a mitjà airós d'acabar el conflicte. Cal destacar la matisació que Karen Horney va fer a la teoria freudiana amb la finalitat de superar-ne la perspectiva *fal·locèntrica*, segons ella mateixa va dir (d'altra banda, Horney no va fer sinó donar una versió pròpia de la teoria de Freud, hi va mantenir els conceptes essencials i en va aportar d'altres, com el d'*enveja de la maternitat*). Horney va raonar sobre el fet que si no es té penis no es fantasia precisament sobre ell, sinó sobre la possessió d'una vagina, que és part dels genitals femenins. Altrament, no estariem parlant de nens i nenes, sinó de nens i nens sense penis, i el mateix es pot aplicar als adults, la qual cosa significa una classificació dels sexes basada, no en els aspectes biològics, sinó en l'òrgan sexual masculí exclusivament.

Adquisició de conductes tipificades sexualment: qüestió d'aprenentatge

Un altre model teòric important que ha aportat una explicació particular del desenvolupament de la identitat de gènere és el de la teoria de l'aprenentatge social a través, principalment, del treball de Walter Mischel (1972) sobre la *tipificació sexual*, expressió amb la qual es descriu la classificació de trets, conductes, etc., en masculins o femenins; segons Mischel és el «procés pel qual l'individu adquireix patrons de conducta sexualment tipificats» (38), és a dir, aquelles conductes que típicament tenen unes conseqüències diferents segons el sexe de les persones. Diu Mischel, d'acord amb la teoria de l'aprenentatge social, que aquest procés es realitza a través d'uns principis generals: en primer lloc, la persona ha d'aprendre a distingir entre els patrons (*discriminació*), diríem que els rols de gènere. Una vegada après això, cal generalitzar aquests aprenentatges —aplicar-los a situacions noves— (*generalització*) per a, finalment, practicar les conductes així adquirides. Tal aprenentatge es dona mitjançant l'observació (*aprenentatge observacional*) de la conducta d'altres persones, la qual cosa s'ha denominat des d'altres enfocaments *identificació* (teories de la personalitat) o *imitació* (psicologia experimental). La idea és que es tendeix a reproduir les conductes realitzades per altres persones que es constitueixen en *models* a seguir directament o indirectament, això sí, en funció de les conseqüències percebudes d'aquestes conductes. En el procés d'adquisició de la identitat de gènere, segons Mischel, els nens i les nenes aprenen per observació les conductes de tots dos progeni-

tors, i imitaran més el pare o la mare únicament en funció del poder que hi observen. Això significa que si el nen petit veu que la mare ostenta una posició de poder superior a la del pare, tendirà a imitar-la més que al seu pare; per tant des d'aquesta perspectiva, al contrari del que proposava Freud, no necessàriament s'aprèn de l'adult del mateix sexe, tot és en funció de l'estatus que aquest posseeix (però el fet que no executen les conductes del progenitor que menys poder té als seus ulls no és obstacle perquè les hagen après per observació). Bandura (1971) assenyala que l'aprenentatge observacional permet adquirir conductes potencials, que no es realitzen immediatament. Així, tant nens com nenes aprenen conductes pròpies de tots dos sexes a partir de l'aprenentatge observacional i en funció del poder que tinga la persona que exerceix de model per a ells, l'*agent social*. Què és el que determina l'adquisició de la seua identitat de gènere? Per a Mischel, les conseqüències de les primeres temptatives per realitzar conductes tipificades sexualment: si al nen se l'anima perquè es comporte d'acord amb els rols masculins i se'l reforça positivament cada vegada que ho fa, anirà generalitzant les conductes a diferents situacions alhora que va aprenent sobre el que és propi (i improp) per a cada sexe en funció de les conseqüències que percep per a les diferents conductes. Inicialment els progenitors són els encarregats de reforçar directament i diferencialment les conductes tipificades sexualment dels seus fills i filles; un exemple clàssic és que es reforcen positivament conductes agressives en el fill (com a demostracions de força, etc.) i reforçar negativament les mateixes conductes en la filla (amb recriminacions verbals que jutgen com d'inaapropiat és per al seu sexe, etc.). Aquest procés, unit a la imitació de models constituïts ja no sols pel pare i la mare sinó també per altres adults significatius per al nen i que compleixen la mateixa funció de reforçar conductes tipificades sexualment, facilita l'adquisició dels rols de gènere que impliquen una determinada identitat de gènere. No obstant això, cal tenir present que des d'aquest marc teòric, a diferència del que considera per exemple la psicoanàlisi, les conductes es consideren específiques, és a dir, estan influïdes per la situació en què es realitzen així com per l'objecte al qual es dirigeix la conducta (en el cas d'una persona, el seu sexe), així com la interacció entre el subjecte i l'objecte o l'altra persona present en la situació. Una crítica òbvia a aquesta proposta és el fet que considere les persones com a éssers passius que es limiten a ser objecte dels processos de tipificació sexual, i no agents actius que intervenen en aquests processos i poden fins i tot modificar les conseqüències previstes dels seus actes.

Kohlberg: identitat i constància de gènere

Finalment, ens referirem al model cognitiu del desenvolupament i, en concret, a l'aportació de Lawrence Kohlberg, que es va basar en el treball de l'epistemòleg genetista Jean Piaget i la seua idea que el pensament de l'infant és diferent estructuralment al de l'adult perquè ha de seguir una sèrie d'estadis cognitius per a adquirir el seu mateix desenvolupament. Emparat en aquest model cognitiu-evolutiu, Kohlberg proposa que en la infància el món social s'organitza cognitivament en funció dels rols sexuals. Així, la tipificació sexual parteix del propi desenvolupament cognitiu de l'individu, de la seua construcció activa del món social. En primer lloc, cal assenyalar la crítica d'aquest autor a la idea freudiana que el nen i la nena basen la identitat de gènere (i estableix així

l'existència de diferències de gènere) en l'observació de l'anatomia sexual externa ja que, segons els seus propis estudis, «cap nen, encara que estiga anatòmicament informat, utilitza les diferències genitals com a criteri bàsic de la classificació sexual» (Kohlberg, 1966, 78). Tampoc està d'acord amb la idea que els nens i les nenes aprenguen els conceptes bàsics dels rols sexuals mitjançant l'observació de la conducta dels seus progenitors. Segons l'autor que comentem, entre els dos i tres anys el nen i la nena ja han après a identificar el seu propi sexe, però fins als cinc o sis anys no adquireixen el concepte de *constància de gènere*, és a dir, la idea que el gènere d'una persona és una cosa temporalment immutable. Fins llavors, el gènere és alguna cosa així com la roba; es pot identificar a algú segons aquesta etiqueta recentment apresada de “nen” o “nena”, però pot variar d'un moment a un altre de la mateixa manera que es varia d'aspecte segons el vestit que es vesteix. La constància de gènere no pot aconseguir-se fins que no s'hagen desenvolupat determinades estructures cognitives, com ara les que sustenten la constància de forma, etc.

Des d'aquest model, es proposa que hi ha un procés d'aprenentatge cognitiu dels conceptes implícits en la identitat de gènere (rols de gènere) que no necessàriament és producte de l'aprenentatge social. Esmenta l'autor cinc mecanismes a través dels quals s'adquireix la identitat i que, en síntesi, són els següents: a) la tendència a actuar en resposta a allò nou: interessos, activitats, situacions en general; b) acte-valoració egocèntrica del nen o la nena, en arribar a la conclusió que el sexe al qual pertanyen és “el millor” (el qual estén a tots els éssers vius o objectes designats amb el mateix gènere, que seran preferits a “els altres”); c) la valoració dels rols implícits en el gènere, a la qual ens referíem abans (el masculí té més prestigi que el femení); d) la concessió d'un valor moral als rols de gènere, en el sentit que assumir-los és just i el contrari, injust; i finalment e) la identificació amb el model de gènere, l'adult de qui adoptaran conductes i trets. Per tant, la identitat de gènere seria el resultat de l'avaluació cognitiva que, a una edat primerenca, el nen i la nena fan de la realitat; i és durant el procés mitjançant el qual aquesta avaluació o judici està consolidant-se en el nen que hi ha una susceptibilitat a la influència de l'ambient. Adquirida la identitat de gènere i assentada com una part important de la identitat personal, a partir d'aquest moment s'adquireixen conductes concordades amb aquesta identitat, basades en la idea que el nen té de les diferències corporals i la percepció dels rols de gènere adscrits per la societat. Això significa que la identitat de gènere comporta unes valoracions o judicis bàsics sobre la realitat, en termes dicotòmics propis del pensament infantil (p. ex., bo/dolent). D'aquesta manera s'adquireix una identitat positiva; l'ésser masculí o l'ésser femení es conceben com una cosa bona, de manera que els valors associats al gènere, els rols de gènere, cobren un atractiu per al nen i la nena. L'última part d'aquest procés implica que el nen o la nena tendiran a identificar-se amb els adults del seu mateix sexe, especialment al progenitor del mateix sexe, perquè representen “el que és bo”, allò que ells desitgen ser. Així, voldran ser com aquest pare o aquesta mare i en aquesta identificació imitaran el seu model, la qual cosa els induirà una motivació més profunda a ser “masculí” o a ser “femenina” respectivament; aquí no entren en joc els reforços que proposa la teoria de l'aprenentatge social. En definitiva, segons Kohlberg l'ésser humà, en els seus primers intents per conèixer i comprendre la realitat, i a través d'aquesta necessitat inherent de desenvolupar una identitat de si mateix que el guie, està motivat a assumir els rols de gènere amb els quals reafirma la seua pròpia identitat de gènere.

El context social en què es troben immersos el nen i la nena, profundament marcat per les relacions que mantenen amb els adults significatius (tot això dins de la seua interacció amb els factors biològics), sembla ser un determinant crític en aquest procés. Money i Ehrhardt (1972) convenen que els nens i nenes necessiten uns models de rol de gènere, de conductes que definisquen clarament “el masculí” i “el femení” per a poder establir les seues respectives identitats. Els autors estableixen l’existència d’un *període crític* des dels inicis de l’adquisició del llenguatge, cap als divuit mesos, fins als tres o quatre anys. Durant aquest *període crític* es construeix la identitat de gènere, però no es posseeix, més enllà d’aquest la identitat de gènere és immodificable perquè ja s’ha instaurat en l’individu com una característica pròpia, la qual s’aprèn per identificació amb les persones del mateix sexe (així com per complementació amb les del sexe contrari). Des d’aquesta teoria, resulta essencial que el model masculí siga donat per homes, i el femení per dones, a fi de no confondre el nen o la nena amb missatges o senyals ambigus que impedisquen una identificació plena sobre la qual sustentar la seua identitat de gènere. Els autors diuen textualment respecte al senyal ambigu «transmès encobertament per una mare que menysprea el penis del seu fill, perquè és anàleg al del pare i, per tant, també al seu fill, o bé odia la seua pròpia capacitat per a quedar embarassada i, per això, també les perspectives d’embaràs de la seua pròpia filla. Missatges anàlegs poden ser transmesos també, encobertament, per un pare» (36). I és que per a Money i Erhardt «per al noi normal de poca edat, en vies de creixement, tot allò que pertany al paper de gènere femení està codificat en el cervell com a negatiu i no adequat per al seu ús. El contrari és vàlid per a les nenes de poca edat (...)».

A més, coneixent el propi rol i el rol del gènere oposat, s’aprèn també a comportar-se en les relacions interpersonals. Els autors parlen d’una espècie d’inhibició cognitiva per la qual l’individu es nega a realitzar el que considera que és propi de l’altre gènere, com s’observa en la tendència innata durant la infància de reunir-se en grups segons el gènere dels membres, per a realitzar activitats comunes com ara jocs (cal recordar que existeixen excepcions a tot aquest plantejament, amb el transvestit i el transsexual, fins al moment no explicades satisfactòriament). De totes maneres, i fins i tot acceptant que els progenitors representen el model de la masculinitat o feminitat en què els nens i nenes es fixaran, cal no oblidar que el seu paper no es limita a “interpretar” un determinat gènere. Pare i mare, des d’un principi, submergeixen els seus petits en la idea del gènere, des del moment en què tendeixen a vestir-los d’una manera o un altra, a utilitzar colors diferents, a regalar-los joguines tipificades sexualment. Es tracta de tot un antic ritual amb el qual la societat rep el nou membre en què li assigna un gènere i unes obligacions conseqüents.

Podríem concloure que a la identitat de gènere és subjacent a un conjunt de factors, tant cognitius com emocionals, a través dels quals cada persona arriba a viure segons un gènere determinat, i tot això té lloc durant la primera infància. Sembla cert que la idea de gènere (quant a rol de gènere) es fa real quan l’ésser humà comença a tenir una idea de si mateix, una autoconsciència amb la qual es distingeix com a individualitat, aproximadament cap als divuit mesos. A partir d’aleshores, el concepte de gènere és una cosa que va desenvolupant-se fins que, als cinc o sis anys, ja es posseeix i fins i tot es domina perquè, com diu John Nicholson (1987) amb certa ironia, a aquesta edat «el nen o la nena és un determinista biològic entossudit en el que concerneix les diferències sexu-

als» (42), perquè entenen les diferències com una cosa fèrria a què tothom ha d'ajustar-se: són els irreductibles estereotips de gènere, com ara «*papà treballa i mamà està a casa esperant-lo*». Diu Nicholson que, fins als 12 anys aproximadament, no s'entenen el gènere ni els conseqüents rols que marca com a resultat, no únicament de la biologia, sinó també de les estructures socials; tanmateix, a partir d'aquesta edat s'inicia l'adolescència i l'esforç s'orienta cap a la cerca d'una identitat personal que, a vegades, es basarà en l'adopció d'estereotips i rols de gènere com a manera d'il·luminar un camí a vegades massa fosc per a fer-lo sense ajuda.

Identitat de rol sexual: les escales M-F

15

«La comprensió del funcionament i transformació del rol sexual ens ha de permetre conèixer els canvis en la situació de la dona».
Mary Nash (1986, 34)

Va ser durant la dècada dels anys trenta quan la idea clàssica de la masculinitat i la feminitat va començar a abordar-se des d'una perspectiva psicomètrica per a constituir el nucli de la *identitat de rol sexual*, a la qual ens hem referit amb anterioritat. En ple desenvolupament de la psicologia del tret, es va assumir amb cert entusiasme científic que homes i dones es distingisquen per unes característiques pròpies que són subjacents als seus respectius sexes biològics i que determinen els aspectes motivacionals i actitudinals de la persona. Els conceptes tradicionals de *masculinitat* i *feminitat* (M-F) van adquirir en aquell moment una categoria pròpia; recordem que, segons Ashmore (1990), correspon al paradigma que considera el sexe com una variable de personalitat, en un intent per establir una relació entre *naturalesa* i *cultura* amb la masculinitat-feminitat, que al seu torn determinava les diferències individuals en conducta i ajust. Així es van generar una sèrie de treballs encaminats a identificar quines eren exactament les essències de la masculinitat i la feminitat, allò que en principi definiria l'home i la dona respectivament en els seus estats més purs. Des d'aquesta perspectiva psicològica, masculinitat i feminitat es refereixen al conjunt d'atributs, actituds i conductes que defineixen el comportament de cada individu (Martínez-Benlloch *et al.*, 1988), definició molt pròxima a la dels *traits* de personalitat en el sentit que impliquen maneres de comportament estables i universals. Cal destacar que en cap moment es va donar una definició consensuada del constructe M-F; el que s'entenia d'ell corresponia a les diferències de gènere comportamentals (rols) que la pròpia cultura prescriu com a part del seu equilibri. I és que són precisament aquests trets M-F els que han sustentat, al llarg de la història, la divisió dels rols en funció del gènere.

Las escales del M-F; els models clàssics

Com que la intenció dels psicòlegs no era únicament la de definir el constructe M-F sinó també mesurar-lo, es van començar a construir instruments de mesura amb aquesta finalitat. El més senzill consistia a proposar una tipologia M-F, és a dir, un llistat de les característiques considerades masculines i les característiques considerades femenines,

sota el supòsit que totes les persones poden ser classificades en l'un o l'altre tipus, principalment en funció del seu sexe biològic. Així, en un arriscat intent de sobregeneralitzar, no s'hi contemplaven les diferències intragrups (Hyde, 1991): o tots masculins o totes femenines.

Però, sota l'epígraf del que poden considerar-se *models clàssics o de congruència* (p. ex., Martínez-Belloch *et al.*, 1988), van sorgir-hi els primers qüestionaris sobre M-F, que responien a una conceptualització d'aquesta en funció dels estereotips de rol sexual, la qual cosa està prescrita culturalment: els rols assignats al sexe, etc. És el cas del treball de Lewis M. Terman i Catharine C. Milers, que data de 1936, en el qual van elaborar el conegut *Qüestionari d'actituds i interessos*. Mentre realitzaven una recerca sobre nens superdotats, aquests autors van observar que els nens i les nenes que componien la seua mostra es diferenciaven entre si per alguns trets que els autors van relacionar amb la M-F. Per a constatar-ho, van elaborar un gran nombre de preguntes que van administrar a grups d'homes i dones de diverses edats (des d'adolescents a octogenaris) i característiques: estudiants d'EGB i BUP, universitaris, atletes, delinqüents, homosexuals... A partir de les seues respostes van seleccionar únicament els ítems en què homes i dones puntuaven diferent, en què la diferència mitjana era estadísticament significativa i per a tots els nivells d'edat. El resultat final va donar lloc al *Qüestionari d'actituds i interessos*, l'objecte del qual, la mesura del M-F, s'amagava darrere de la neutralitat del nom, a fi de no revelar-lo a les persones que els contestaven i evitar en la mesura de les possibilitats un biaix en la resposta. En realitat, aquest qüestionari contenia set tipus de proves, les intercorrelacions de les quals, així com la seua fiabilitat, van ser molt baixes; malgrat tot, les dades de cadascuna es van convertir en una única puntuació de M-F:

1. Test d'associació de paraules: en cada ítem es presenta una paraula juntament amb quatre paraules alternatives de les quals se n'ha de triar una com a resposta. La idea és que homes i dones difereixen en les associacions que realitzen d'aquestes paraules. Per exemple, es presenta la paraula "lluna" i les seues quatre alternatives: *llum, mes, nit, rodona*. Els homes tendiran a associar lluna amb nit i les dones amb rodona.
2. Test projectiu de taques de tinta. Es van presentar taques de tinta ambigües que podien considerar-se símbols masculins o femenins (p. ex., una serp o una flor).
3. Test d'informació general, compost per preguntes de quatre alternatives, seleccionades per mostrar diferències de sexe fiables (en la puntuació total, s'hi van ponderar les respostes incorrectes que havien mostrat diferències de sexe).
4. Test d'actituds emocionals i ètiques (p. ex. còlera, disgust, etc.), sota l'*a priori* que les dones són més emocionals que els homes i que els estímuls que indueixen emocions en homes i dones poden ser diferents.
5. Test d'interessos, sobre ocupacions, cinema, lectura, jocs, interessos especials, etc.
6. Test d'opinions, sota el supòsit que homes i dones tenen opinions diferents sobre les mateixes coses. Va ser el test que menys va discriminar entre sexes.
7. Test d'introversió, pel contingut del qual podria considerar-se un test d'ansietat i emocionalitat (Willerman, 1979). Igual que l'anterior, aquest no va contribuir a una discriminació adequada de les respostes d'homes i dones.

En el primer test es va observar que les dones tendeixen a triar paraules relacionades amb roba, coses de la casa o que indicaven una orientació social que podríem denominar empàtica. En canvi, els homes prefereixen paraules que descriuen fets externs, com la cièn-

cia, la política, l'activitat, etc. El patró es va anar repetint en major o menor grau amb les altres proves.

Creiem que aquest primer treball sobre el constructe masculinitat-feminitat il·lustra prou què és el que s'entenia per M-F en aquest moment i, el que potser és més important, com a través d'aquesta tipologia es reforça la jerarquia dels gèneres (a què hem al·ludit amb anterioritat), ja que tot el que fa referència a allò masculí té més acceptació social que el seu oposat, el femení (Martínez-Benlloch *et al.*, 1988). Els resultats del treball de Terman i Milers no deixen lloc a dubtes sobre aquest tema, tant en característiques pròpiament de personalitat com en els interessos i les professions que conseqüentment exerceixen des de les possibilitats obertes per la seua pertinença a un gènere determinat.

Per exemple, algunes de les característiques pròpies de cada gènere obtingudes per Terman i Milers revelen que els homes tenen un interès natural per l'aventura i el risc, per tota activitat que exigisca esforç físic, per la ciència i tot el que exigisca creativitat; en canvi, les dones prefereixen activitats més sedentàries i dirigides a l'interior (com els treballs domèstics), per qüestions de tipus estètic, ajuda als més febles... Els homes tindrien més autoconfiança i més agressivitat i mostrarien maneres més rudes, mentre que les dones serien més compassives i sensibles, més donades a expressar emocions encara que febles en allò emocional i també en allò físic. Les dades recollides per Terman i Milers van permetre, a més, classificar les professions segons la seua masculinitat o feminitat (tenint en compte el moment històric en què es va realitzar l'estudi). Per exemple, les professions que anirien d'allò més a allò menys masculí serien les d'enginyers i arquitectes, passant per advocats, banquers i agents de seguretat, fins a arribar a periodistes i eclesiàstics. En canvi, les professions que anirien d'allò més a allò menys femení serien les d'assistents domèstiques, passant per perruqueres i mecanògrafes, secretàries, mestres d'ensenyament primari i infermeres, fins a professores d'ensenyament secundari i universitat.

Dins d'aquests models clàssics s'inclouen, a més del test de Terman i Milers, diverses escales M-F que han estat incloses en alguns qüestionaris de personalitat: l'escala de M-F en el Registre d'Interessos Vocacionals de Strong (1936), per a l'elecció de professió; l'escala de masculinitat en l'Inventari de Personalitat GAMIN (Guilford, 1936), l'escala M-F en l'Inventari de Personalitat Multifàsic de Minnessota (MMPI, Hataway i Mckinley, 1943), per a població clínica; o l'escala de feminitat en l'Inventari de Personalitat de Califòrnia (CPI, Gough, 1952), entre altres. A tall d'exemple, en el quadre 2-3 sistematitzem els principals resultats obtinguts per Strong (1936), citats per Tyler (1974), en l'escala M-F, aplicada en aquest cas a l'elecció de treball.

ACTIVITATS MASCULINES	ACTIVITATS FEMENINES
Mecàniques i físiques	Artístiques i musicals
Aventures i riscos físics	Literàries
Professions legals, polítiques	Assistència a necessitats
Comercials	Treball administratiu
Diversions: endevinalles, escacs...	Diversions: moda, cine...
Treball exterior, individual	Treballs socials, ensenyament

Quadre 2-3. Principals resultats obtinguts amb l'escala M-F del Registre d'Interessos Vocacionals (Strong, 1943; citat per Tyler, 1974)

Dimensionalitat del constructe M-F

La majoria de les escales M-F són proves de llapis i paper en les quals es presenten al subjecte una sèrie de qüestions davant les quals ha de decidir si són aplicables a si mateix o no. A vegades se li demana una resposta simple, en termes de vertader/fals, sí/no; en altres ocasions ha de valorar, per mitjà d'escales, fins a quin punt s'identifica amb l'ítem o no (per exemple amb escales de tipus Lickert, de cinc punts, que oscil·len entre "sempre", "amb freqüència", "a vegades", "amb poca freqüència", "mai"). D'aquesta manera, s'obté una puntuació total de les respostes del subjecte al qüestionari o escala i se'l pot classificar en algun grau de masculinitat o feminitat. Els ítems inclosos en les escales han estat seleccionats perquè discriminin àmpliament la resposta d'homes i dones (si la majoria d'homes respon a un ítem, aleshores la majoria de dones respon el contrari). Per exemple en l'escala M-F de Gough (1957), s'hi proposa el següent enunciat: «Tinc una mica de por de la foscor»; la persona ha de respondre *vertader* o *fals*. En aquest cas l'enunciat és una mesura de feminitat, de manera que s'espera que les dones responguen "vertader" i els homes "fals". El contrari ha d'ocórrer amb el següent enunciat: «Desitge ser una persona important en la comunitat», perquè és una mesura de la masculinitat.

La principal particularitat dels models clàssics és que entenen el constructe M-F com un *continu bipolar* i *unidimensional* (vegeu Constantinople, 1973, per a un major aprofundiment de les crítiques). Què significa això últim? El que hem vist en acarar algunes de les característiques que Terman i Milers van utilitzar per a descriure respectivament masculinitat i feminitat: que com a constructe psicològic ha estat conceptualitzat bipolarment. Masculinitat i feminitat, des d'aquesta perspectiva, són autoexcloents. No es poden tenir característiques femenines i masculines alhora perquè la feminitat és una falta de masculinitat i la masculinitat una falta de feminitat. Una puntuació intermèdia seria signe de desviació de la norma (Morawski, 1987). En els enunciats que hem posat com a exemples de l'escala M-F de Gough, no s'hi contempla que un home accepti que té por de la foscor perquè indicaria feminitat, i això és incompatible amb la seua condició biològica d'home; de la mateixa manera, una dona no ha de desitjar destacar en la seua comunitat, perquè això és propi dels homes, és masculí. Com suggereix Hyde (1991), d'alguna manera tot el treball sobre M-F pateix de l'absència d'una definició consensuada perquè, arran dels resultats, resulta que el femení es defineix com allò no masculí, i viceversa.

Aquest model contempla les diferències intragrups que desatenia el model tipològic; així, pot dir-se si un home és més "masculí" que un altre segons les puntuacions que obtindrà en una prova de M-F, així com comparar el grau de feminitat entre dones, encara que no podem comparar un home i una dona perquè les seues característiques formen part de pols oposats, incomparables.

El model d'androgínia

Aquesta conceptualització de M-F va prevaler fins a la dècada dels setanta. Fins aleshores, s'havien anat sumant les crítiques a la bidimensionalitat de M-F, amb què es

provocava una simplificació exagerada de les persones i s'accentuaven artificialment les diferències entre els gèneres. La qüestió és: per què una mateixa persona no pot compartir característiques masculines i femenines? Arran d'aquesta situació, no només es produeix un canvi de model avaluatiu de M-F, sinó una nova manera d'entendre-ho. El *model actual* no es limita a aportar, com diem, instruments de mesura que salven les limitacions dels seus predecessors, sinó un marc teòric en el qual s'introdueixen nous i importants conceptes, com el d'*androgínia*. El nou model proposa, en síntesi: a) bidimensionalitat de M-F: feminitat i masculinitat constitueixen dues dimensions, per tant una persona es defineix tant per la seua masculinitat com per la seua feminitat (són puntuacions independents); b) ortogonalitat dels constructes M-F: no són bipolars, oposats, sinó ortogonals, constitueixen dimensions independents. I degut precisament al fet que una mateixa persona pot tenir trets tant masculins com femenins, es formula un nou concepte psicològic: el d'*androgínia*, com la unió del masculí i el femení, una forma alternativa de concebre els rols sexuals, de la flexibilització dels quals sorgeix un ésser humà més complet (tornarem a aquest tema en l'apartat següent). Totes dues característiques, multidimensionalitat del constructe i ortogonalitat dels factors, han estat contrastades estadísticament mitjançant les anàlisis dels diferents qüestionaris construïts a partir d'aquest model.

Troblem un antecedent interessant d'aquesta nova conceptualització del constructe M-F en l'anàlisi de la masculinitat-feminitat realitzat per Bennett i Cohen, presentada en 1959. A una mostra de 1500 subjectes d'entre 15 i 64 anys se'ls va demanar que triaren, d'un total de 300 paraules referides a desitjos, valors i ambient social, aquelles que millor i pitjor els descrivien. La correlació mitjana entre les puntuacions per a tots dos sexes va ser de $r = 90$, ja que les eleccions d'homes i dones van ser molt similars; així i tot, s'hi van analitzar les diferències existents en algunes paraules, els resultats de les quals poden resumir-se en cinc principis generals:

1. El pensament masculí és una modificació, inferior en intensitat, del pensament femení.
2. El pensament masculí s'orienta més en termes del *jo* mentre que el femení, el qual ho fa més en termes de l'ambient.
3. El pensament masculí anticipa recompenses i càstigs com determinats en major mesura pel resultat de l'adequació o inadequació de *jo*, mentre que el femení ho fa des d'una determinació com a resultat de l'amistat o hostilitat de l'ambient.
4. El pensament masculí està associat al desig de consecució personal; el femení està més associat amb el desig d'afecte social i amistat.
5. El pensament masculí troba més estímul en les accions malvolents i hostils contra una societat competitiva, mentre que el pensament femení atorga més valor a la llibertat de mantenir-se en un ambient amistós i agradable.

Els resultats presentats per Bennet i Cohen continuen estant vigents i descriuen la idea que masculí i femení no són oposats, en tot cas varien qualitativament en intensitat. Cal destacar que aquesta recerca es va realitzar en el context dominat per les escales unidimensionals de M-F de manera que en molts aspectes s'hi anticipa i, en conseqüència, obre camí a la nova conceptualització de M-F que està definida, com hem dit, pel model de l'androgínia.

Tornant a aquest context, s'hi han dissenyat alguns qüestionaris dels quals destaquem els següents: a) el Qüestionari d'Atributs Personals de Spence *et al.* (*Personal Attributes Questionnaire*, PAQ; 1974), un autoinforme amb cinquanta-cinc enunciats referits a

trets de personalitat i motivació, seleccionats a partir de les recerques sobre estereotips sexuals realitzades per Rosenkratz i col·laboradores en 1968, per la qual cosa mesura principalment la tipificació sexual; b) l'escala ANDRO de Berzins *et al.* (1978), que mesura el constructe M-F mitjançant dues escales separades de 29 i 27 ítems respectivament, els continguts dels quals diferien: en l'escala M, s'hi valoraven aspectes intel·lectuals, tendència al risc... i en l'escala F, principalment, característiques d'afiliació i subordinació. En conjunt mesura la desitjabilitat social segons el gènere; c) per la seua part, Beaucom (1976) va reelaborar l'escala de feminitat inclosa en el CPI de Gough (1952): es va dividir en dues subescales (Escala de Masculinitat, MSC, i Escala de Feminitat, FMN), amb les quals mesura en quin grau accepta l'individu les conductes tipificades sexualment; d) Orlofski *et al.* (1982) van dissenyar l'Escala Comportamental de Rols Sexuals (*Sex Role Behavior Scale*), que mesura conductes dels rols de sexe i característiques pròpies de la masculinitat/feminitat. Però l'instrument de mesura més conegut, per ser el primer, és l'Inventari de Rols Sexuals de Sandra Bem (*Bem Sex Role Inventory*, BSRI). Està format per 60 ítems, adjectius o enunciats curts, 20 dels quals es refereixen a característiques considerades masculines, 20 a característiques femenines i els 20 restants característiques atribuïbles a tots dos sexes per igual (10 de positives i 10 de negatives). Això significa que allò que està mesurant el test és en realitat la desitjabilitat social respecte a M-F, el que es considera adequat per a cadascun, per la qual cosa s'obté, en certa manera, una mesura de la tipificació sexual de la persona. En conseqüència, si es considera M-F bidimensional, es pot classificar una persona en funció de quatre categories segons la direcció de la tipificació sexual que indiquen les seues puntuacions: masculinitat, feminitat, androgínia o indiferenciació. Així, la persona que puntue per sobre de la mitjana (d'aproximadament 4,9 per a totes dues escales) en feminitat i per sota de la mitjana en masculinitat, es caracteritza per una tipificació sexual tendent al femení. Cas contrari, la persona que puntue per sobre de la mitjana en masculinitat i per sota en feminitat, està tipificada sexualment en la direcció masculina. Però si es puntua per sobre de la mitjana tant de feminitat com de masculinitat, aleshores mostra una integració de tots dos trets, i per tant és una persona *andrògina*. Finalment, en el cas que es puntue per sota de la mitjana en totes dues escales, significa que és una persona *indiferenciada*, que no mostra cap direcció de tipificació sexual. En el quadre 2-4 representem aquesta classificació en funció de les puntuacions obtingudes en considerar masculinitat i feminitat com dues dimensions independents.

		MASCULINITAT	
		ALTA	BAIXA
FEMINITAT	ALTA	ANDROGÍNIA	FEMENINA
	BAIXA	MASCULINA	INDIFERENCIADA

Quadre 2-4. Classificació de les puntuacions obtingudes en un qüestionari de M-F (p. ex., BSRI), si aquestes es consideren dimensions independents. (Font: S. Bem (1971, 1986). Trad. *ad hoc*, M. J. i V. S.)

<p>QÜESTIONARI DE MASCULINITAT-FEMINITAT-ANDROGÍNIA (BEM, 1971)</p> <p>Instruccions</p> <p>Indiqueu, en una escala de l'1 al 7, en quina mesura s'identifica vostè amb cadascuna de les característiques següents. Un 1 significa que no s'identifica amb aquella característica perquè mai es dona en vostè; un 7 significa que s'identifica totalment amb ella perquè es dona sempre o gairebé sempre.</p>		
01. Segur/a de mi mateix/a	21. Digne de confiança	41. Efusiu/va
02. Dòcil	22. Analític/a	42. Solemne
03. Servicial	23. Compassiu/va	43. Resolt/a en les posicions
04. Defense les meues creences	24. Gelós/a	44. Tendre/a
05. Alegre	25. Amb dot de comandament	45. Amistós/a
06. Voluble	26. Sensible a les necessitats alienes	46. Agressiu/va
07. Independent	27. Veraç	47. Crèdul/a
08. Tímid/a	28. Dispost/a a córrer riscos	48. Ineficient
09. Consciencios/a	29. Comprensiu/va	49. Actue como a líder
10. Atlètic/a	30. Reservat/da	50. Infantil
11. Afectuos/a	31. Prenc decisions ràpidament	51. Adaptable
12. Teatral	32. Compassiu/va	52. Individualista
13. Assertiu/va	33. Sincer/a	53. No use un llenguatge cru
14. Sensible a l'adulació	34. Autosuficient	54. Poc sistemàtic/a
15. Felç	35. Dispost/a consolar els altres	55. Competitiu/va
16. Personalitat forta	36. Vanitós/a	56. M'agraden els xiquets/es
17. Lleial	37. Dominant	57. Diplomàtic/a
18. Imprevisible	38. Parle en to baix	58. Ambiciós/a
19. Enèrgic/a	39. Simpàtic/a	59. Gentil
20. Femení/na	40. Masculí/na	60. Convencional
<p>Puntuació</p> <p>Puntuació de feminitat: sumeu els valors donats als següents ítems: 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 50, 53, 56, 59. Dividiu el total per 20. El resultat és la puntuació en feminitat.</p> <p>Puntuació de masculinitat: sumeu els valors donats als ítems següents: 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 49, 52, 55, 58. Dividiu el total per 20. El resultat és la puntuació en masculinitat.</p> <p>La puntuació mitjana aproximada de totes dues escales és 4,9. Segons Bem (1971), una persona que puntue per sobre de la mitjana en masculinitat i per sobre de la mitjana en feminitat, puntua alt en androgínia (no està tipificada sexualment en una direcció determinada).</p>		

Androgínia: de Bakan a Bem

La idea de l'androgínia ha estat expressada de diverses maneres al llarg del temps. Abans que Bem en proposara la seua conceptualització, altres autors havien expressat l'existència de la masculinitat i la feminitat com dos pols oposats de la unió dels quals es prometia la perfecció. És evident que aquesta idea sorgeix, necessàriament, de concebre el gènere com un constructe bidimensional els factors del qual són ortogonals, no autoexclusius. A través de la identitat de rol sexual, en termes de masculinitat i feminitat —i androgínia—, s'han definit globalment les característiques comportamentals i personals que les constitueixen.

Així, en 1966, Bakan parlava de dos conceptes o orientacions, *agency* i *communion* (la traducció literal de les quals correspon a *agència* i *comunió*) amb els quals pot descriure's l'experiència implícita al fet de ser home o ser dona, és a dir, a la masculinitat i la feminitat. L'orientació d'agenticitat refereix característiques com ara l'assertivitat, separació, instrumentalitat, domini... En canvi, l'orientació de comunalitat representa els interessos interpersonals, la unió, la cooperació, les característiques afectives en general. El món psicològic de l'home, segons Bakan, es caracteritzaria per la instrumentalitat, men-

tre que el de la dona està caracteritzat per l'expressivitat: agència vs. comunió. Són modes duals que, per al seu autor, defineixen el *modus vivendi* de tots els éssers vius; de fet, Bakan accepta que homes i dones posseïsquen tots dos modes, però que en cada cas un dels dos predomina per sobre de l'altre. És interessant ressaltar que les expressions *rol instrumental* vs. *rol expressiu*, van ser utilitzades amb freqüència per a definir rols de gènere en la família (Talcott Parsons, citat per A. Michel, 1972). Així, el pare tindria el rol instrumental, “el proveïdor de béns materials, l'autoritat”, i la mare el rol expressiu, “la vida afectiva de la família, els afers interiors”. En el quadre 2-5 s'hi exposa aquesta classificació; noteu que, no obstant això, en relació amb els seus fills i filles es produiria un intercanvi de rols en funció del sexe d'aquests i aquestes: el pare respecte al fill tendeix a ser instrumental i, respecte a la filla, per contra, expressiu; en el cas de la mare, serà expressiva respecte al fill però instrumental respecte a la filla.

	PARE + instrumental	MARE + expressiva
Filla	Expressiu	Instrumental
Fill	Instrumental	Expressiva

Quadre 2-5. Teoria dels rols de la família conjugal aïllada, en el model familiar dels Estats Units (basat en Talcott Parsons i Robert Bales, 1955).

En relació amb el que ens interessa, els rols de gènere en homes i dones adults, veiem que a diferència del que proposa Bakan respecte als seus dos modes, per a Parsons ambdós rols són incompatibles, però per a Michel no són diferents en funció del sexe; en realitat, quan les prohibicions socials priven la dona del rol instrumental, se l'obliga intrínsecament a inhibir el seu rol expressiu: una limitació n'implica una altra.

L'objectiu, possiblement la utopia, rau en el fet d'aconseguir un equilibri ple entre tots dos elements, agència-comunió, instrumentalitat-expressivitat, la qual cosa ens remet al concepte d'androgínia, com queda palès en aquestes paraules de Bakan (1966, 255):

«La tasca fonamental de cada organisme és intentar combinar “agenticitat” i “comunalitat”. Així, per a un funcionament humà plenament sa i eficaç, masculinitat i feminitat han de moderar-se l'una a l'altra, i totes dues han de ser integrades en una personalitat més equilibrada, més plenament humana, veritablement andrògina. Aquesta personalitat representaria el que la masculinitat i la feminitat tenen millor, i les exageracions de cadascuna podrien ser eliminades».

L'androgínia adquireix, d'aquesta manera, la categoria d'un ideal cultural, que psicològicament es tradueix en la forma més plena i saludable del desenvolupament personal. De fet, la mateixa Sandra Bem (1972) va desenvolupar el seu treball sobre androgínia motivada per la necessitat d'aconseguir un nou model de salut mental, en el qual masculinitat i feminitat s'integraren i equilibraren respectivament, tal com suggerí Bakan (1966). Spence *et al.* (1979, 1979), utilitzant el PAQ, van posar de manifest que una puntuació alta en masculinitat correlaciona positivament amb autoestima i competència social; i al seu torn, correlaciona negativament amb ansietat, depressió, neuropatia i insatisfacció. L'androgínia, suma de feminitat i masculinitat, seria per a Bem la representació de la salut psicològica perquè implica absència de patologia, superioritat en les variables cognitives i d'estil de vida.

L'androgínia suposa anar més enllà dels límits imposats pels estereotips de gènere i, també, l'equiparació dels rols de gènere perquè l'individu androgin, gràcies a la seua flexibilitat, pot assumir qualsevol situació amb una conducta adequada al cas. La persona amb una forta tipificació sexual té un repertori de conductes limitat a allò que el seu rol de gènere li permet, l'androgin no. Els estudis realitzats sobre androgínia i capacitats cognitives suggereixen que l'androgin obté majors puntuacions que la resta d'individus en tasques que requereixen capacitats verbals, matemàtiques o espacials, però la metaanàlisi dels estudis realitzats (vegeu capítol V) no indica una associació entre tots dos aspectes (Hyde, 1991).

És així en realitat? Hyde (1991) destaca alguns problemes en la formulació de l'androgínia: a) és un ideal amb molt poques probabilitats d'aconseguir-se. Requereix que les persones siguen bones realitzant qualsevol rol de gènere, tant del propi com de l'oposat, i això és molt difícil per a qualsevol individu. I segons el BSRI l'androgínia suposa que, en una mateixa persona, es donen característiques en certa manera contradictòries: que siga fort (masculí) i tímid (femení): no fa sinó reflectir solapadament la concepció tradicional dels dos gèneres: oposats; b) pot entendre's com una espècie de "masculinització" de la dona, en el sentit que, per a aquesta, ser andrògina implica participar de característiques masculines, segons destaquen algunes estudiants. És obligat preguntar-se si els estudiants no entendran l'androgínia com una "feminització" de si mateixos, ja que també implica trets femenins que, és de suposar, no prevalen en els seus autoconceptes; c) Hyde assenyala, finalment, que en realitat l'androgínia, tal com la mesura el BSRI, per exemple, no indica sinó la suma de trets masculins i femenins estereotipats (ja que aquest qüestionari, com altres, parteix d'estereotips culturals sobre el gènere). Llavors, què significa l'androgínia, si en realitat s'està sustentant en els mateixos estereotips que defineixen la masculinitat i la feminitat? Si no se superen aquests mateixos estereotips, si no s'obre la ment cap a una definició de l'ésser humà que prescindisca del concepte de gènere com un *a priori* de la conducta, l'androgínia possiblement no aporta res nou, excepte la reflexió mateixa que és necessari canviar les coordenades amb què estem mesurant el nostre propi ser en el món.

La teoria de l'esquema de gènere i la tipificació sexual

Els treballs de Spence i especialment els treballs de Bem han repercutit en tres àrees d'aplicació: estudis transculturals, salut mental i factors cognitius responsables de la tipificació de sexe. En relació amb aquests últims, trobem de nou el treball de Sandra Bem que, amb posterioritat al seu treball sobre androgínia psicològica, va proposar una teoria de molta ressonància en aquesta àrea, que utilitzava alguns constructes de la psicologia cognitiva i el model del processament d'informació per a destacar la importància de les diferències de gènere en l'organització de l'existència humana i de la cognició en la tipificació sexual. La psicologia cognitiva, nucli del paradigma cognitiu que es va consolidar cap als anys setanta com un enfocament estès a totes les àrees de la recerca psicològica, ha aportat la concepció de l'ésser humà com un processador actiu que no sols es relaciona amb el mitjà (tant intern com extern) sinó que interactua amb ell, processa a nivell simbòlic la informació (percebut, codificant, associant, transformant) i

pren decisions pròpies. El constructe d'*esquema cognitiu* va sorgir en aquest context (p. ex., Neisser, 1976), i Bem ho va aplicar a l'estudi del gènere i al procés de tipificació sexual.

Certament, totes les societats humanes han tipificat sexualment les conductes en funció del gènere dels seus membres; hi ha conductes —i trets, i creences, i actituds...— pròpies de dones i la seua contrapartida per a homes. I com hem vist, nens i nenes es veuen obligats a aprendre tals conductes, discriminar-les i, en últim terme, dur-les a terme segons les expectatives socials. En la infància veiem que tot, absolutament tot allò cognoscible, té un senyal de gènere, fins i tot a nivell simbòlic, la qual cosa suggereix que existeix una interconnexió, una complexa xarxa que associa l'existència en funció del gènere. A partir d'aquí Bem desenvolupa la seua teoria; ens diu que en la infància aprenem a invocar aquestes associacions basades en el gènere per a processar la informació en funció d'elles. Perquè hem desenvolupat un esquema cognitiu basat en el gènere, que és el nucli de la tipificació sexual. La idea de l'esquema cognitiu prové de la psicologia cognitiva, en paraules de Sandra Bem (1981, 355):

«Un esquema és una estructura cognitiva, una xarxa d'associacions que organitza i guia la percepció de l'individu. Un esquema funciona com una estructura anticipatòria, una *readiness* per a buscar i assimilar informació nova en termes rellevants a l'esquema» (trad. *ad hoc*, M. J. i V. S.).

S'hi proposa l'existència d'un "esquema" que organitze i guie la percepció de l'individu; en funció de tal esquema, es processarà la informació. Cal suposar que cadascú té una disposició interna per a processar la informació en termes d'un esquema determinat (atendre i seleccionar informació rellevant, codificar-la d'una manera consistent amb el contingut de l'esquema, organitzar-la en categories que hi siguen rellevants, valorar-la en funció d'aquest, també recordar determinades informacions relacionades, etc.). En certa manera, aquest processament esquemàtic, que no és més que la interacció entre la informació que arriba a l'individu (mitjà) i el seu esquema cognitiu (processament), està manifestant un biaix del processador cap a tot allò relacionat amb l'esquema. Aplicat a l'estudi del gènere, Bem proposa que, en part, la tipificació sexual prové del processament esquemàtic basat en el gènere, perquè:

«existeix una disposició generalitzada a processar informació basada en associacions lligades al sexe, que constitueixen l'esquema de gènere. En particular, la teoria proposa que la tipificació sexual resulta, en part, del fet que l'autoconcepte en si mateix s'assimila a l'esquema de gènere. Segons el nen aprèn els continguts de l'esquema de gènere de la societat, aprèn quins atributs han de ser lligats amb el seu propi sexe i així, amb si mateix» (355; trad. *ad hoc*, M.J. i V.S.).

El nen aprèn a seleccionar aquelles informacions que prèviament ha constatat que, per definició, són aplicables al seu propi sexe, la qual cosa li permet organitzar els continguts del seu autoconcepte. Hi ha un altre concepte clau en la teoria: l'*autoconcepte* (o *self* en anglès). Per a López (1988), l'autoconcepte és una espècie de teoria que cada persona construeix sobre si mateixa; en si, comporta dos aspectes: la consciència de la pròpia individualitat: de ser, com a persona, diferent als altres, la qual cosa es considera identitat existencial; i les categories amb les quals un s'identifica i serveixen d'autodefinició, per exemple el sexe i el gènere: és la identitat categorial.

Són els propis autoconceptes, diu Bem, els que es tipifiquen sexualment i provoquen una distinció entre sexes no sols de grau sinó de classe. A partir d'aquí nens i nenes aprenen a adequar-se a aquest esquema de gènere que han desenvolupat, la qual cosa implica que tota la seua activitat humana (incloem actituds, preferències, conductes, emocions ...) hi són concordants. Això implica un factor de motivació: s'exigeix una autoregulació de la conducta perquè s'adeqüe a les definicions culturals de masculinitat i feminitat en un procés de tipificació sexual, i això els porta a avaluar-se a si mateixos segons la seua pròpia tipificació. En altres paraules, la persona tipificada sexualment processa la informació en termes de masculinitat i feminitat (segons el que la seua cultura entén per aquestes), definint-se segons l'organització que han fet de la seua conducta en termes del gènere: la pròpia existència es conceptualitza com a dicotomitzada segons el gènere.

La pròpia Bem (1981) va realitzar una sèrie d'estudis experimentals per a validar la seua teoria de l'esquema de gènere. A tall d'exemple, sobre aquesta perspectiva experimental en l'estudi del gènere, ens referirem breument a un estudi que presenta Bem: va administrar a una mostra de subjectes, que havien estat classificats segons les seues puntuacions en el BSRI, una tasca de record lliure: es van presentar 61 paraules, de les quals 16 eren noms propis (masculins i femenins al 50%), 15 noms d'animals, 15 verbs i 15 peces de roba. De les 45 paraules, un terç havien estat classificades prèviament com a masculines (p.e., goril·la, *burling*), un altre terç com a femenines (p.e., papallona, bikini) i la resta com a neutres (p.e., jersei). Els resultats de la prova, que consistia a recordar les paraules presentades, van mostrar que els subjectes tipificats sexualment (masculins o femenins segons el BSRI) van recordar significativament moltes més paraules relacionades amb el gènere que els altres (andrògins o indiferenciats). Aquests resultats, juntament amb alguns més, van recolzar la hipòtesi que els individus tipificats sexualment tenen una major tendència a processar la informació rellevant al gènere en termes d'esquema de gènere que els individus andrògins o indiferenciats. Per a l'autora, aquestes dades validen la seua teoria, és a dir, que la tipificació sexual prové, en part, del processament basat en l'esquema de gènere. Suggereix, a més, que la societat instrueix el nen en dos aspectes relacionats amb el gènere: a) tot l'entramat d'associacions relacionades amb el gènere que pot utilitzar com a esquema cognitiu i, especialment important, b) el fet que la dicotomia entre home i dona és rellevant per a pràcticament tots els aspectes de la vida de l'ésser humà.

Els estereotips de gènere

Les primeres definicions d'estereotip es remunten als anys vint. Un treball de Rice (1926-27) descrivia els estereotips com a fonts d'error. Pieron (1951), en el seu *Vocabulaire de la psychologie* defineix com a estereotip una opinió ja feta que s'imposa com un clixé als membres d'una comunitat. Allport (1954) va establir una vinculació entre estereotip, categoria i prejudici i en va fer la següent definició: «una creença exagerada que està associada a una categoria. La seua funció és justificar (racionalitzar) la nostra conducta en relació a aquesta categoria» (Colom, 1994).

Algunes característiques sobre els estereotips en general, abans d'entrar en l'anàlisi del de gènere, són les següents:

—Els estereotips poden extingir-se o “esvair-se” amb el transcurs del temps, segons alguns estudis, de la mateixa manera que són producte d’una situació social i tendiran a romandre mentre res estímul o provoqui el seu canvi (Munné, 1989; i Sangrador, 1981, respectivament, citats per Colom, 1994).

—Els estereotips estudiats més sovint són els que fan referència a les races i les nacionalitats. El terme *gènere* no entra en la literatura psicològica fins a 1955 en un treball de Money sobre l’hermafroditisme i la seua relació amb les hormones (*gender role*), però alguns anys abans, sota les advocacions *masculí* i *femení*, es treballava en aquest sentit. Així, trobem un estudi de Fernberger (1948) sobre la persistència dels estereotips referits a les diferències sexuals, o el clàssic de Terman i Milers (1936) sobre dimensions de personalitat basades en els criteris de masculinitat i feminitat. És obvi, així mateix, que quan Freud es refereix a Actiu-Masculí vs. Passiu-Femení s’està referint al mateix¹.

—Els estereotips no són innats sinó apresos en el transcurs de la interacció social i, segons Klineberg (1951) s’estenen fins i tot a la percepció i el record. Aquest autor va ensenyar a una mostra de subjectes blancs i negres, d’edat adulta i infantil, una imatge en la qual figuraven un individu negre i un altre blanc, aquest últim portava un ganivet a la mà. En demanar-los tot seguit que descrigueren la imatge, els adults blancs van deformar el record i “van posar” el ganivet en mans del negre. Els nens blancs, en canvi, van contestar correctament. Per a ells l’estereotip de «negre igual a perillós o homicida» no existia (citats per Rocheblave-Spenlé, 1964).

—L’estereotip priva el subjecte del seu caràcter individual perquè homogeneïtza els membres del grup sota un patró o “tipus”. Contribueix, doncs, a la seua despersonalització (vegeu en referència a això el concepte “variabilitat” en el capítol V).

—Les opinions que susciten els estereotips poden concretar-se en conductes reals concretes amb aquests.

—Els trets propis dels estereotips no són forçosament definits com a negatius; també n’hi pot haver de positius i neutres. No obstant això, neixen generalment en una atmosfera de conflicte entre grups i creen barreres de comunicació (Rocheblave-Spenlé, *op. cit.*).

Potser l’important és qui té el poder d’estereotipar a qui i en quina direcció ho fa.

L’investigador H. Tajfel (1981), després de referir-se als endogrups i exogrups (l’endogrup estaria caracteritzat per la seua diferència positiva enfront de l’exogrup —els que queden fora, *els que no són com—*), assenyala tres funcions dels estereotips socials, anomenats així perquè més enllà de la cognició individual que cadascú en tinga, són *compartits* per un gran nombre d’individus:

1a. L’intent de comprendre esdeveniments socials a gran escala, complexos i normalment dolorosos.

2a. La justificació d’accions comeses o planejades contra exogrups.

3a. Una diferenciació positiva de l’endogrup respecte a exogrups seleccionats, en un moment en què es percep que aquesta diferenciació es fa insegura o s’erosiona; o quan la diferenciació no és positiva i es percep que existeixen condicions socials que proporcionen una possibilitat de canvi de la situació (Tajfel, 1984, 184-185).

¹ Una bona bibliografia sobre el tema fins a 1964, moment en què es publica el llibre, està en Rocheblave-Spenlé.

Un exemple del segon cas, la justificació, pot ser la conquesta d'Amèrica sota el supòsit que els nadius necessitaven ser "civilitzats".

En el primer cas, la causalitat, és il·lustrativa l'atribució als cristians de l'incendi de Roma per part de Neró. En el tercer supòsit, la diferenciació, assenyala Tajfel que es tracta d'un procés *dinàmic* que només pot ser entès «sobre el fons de les *relacions* entre grups socials i de les comparacions socials que aquests duen a terme en el context d'aquestes relacions» (*op. cit.*, 180).

Veiem, doncs, que els estereotips socials poden recaure tant sobre grans grups (nacions senceres, ètnies, etc.) com sobre grups minoritaris. Des d'aquesta perspectiva, el gènere *dona* cavalca entre tots dos. En un sentit és un grup gran perquè es tracta de la meitat de la humanitat, però des de la diferenciació rep el tracte d'un grup minoritari o exogrup, com està comprovat a escala universal. Una definició de "grup minoritari", que abasta les dones, es deu a H. M. Hacker (1951)²:

«Qualsevol grup de persones que, a causa dels seus caràcters físics o culturals, es distingeix dels altres, en la societat en què viuen, a causa d'un tracte diferencial i injust i per tant es consideren com a objecte de discriminació col·lectiva» (cita de Rocheblave-Spenlé, 1968, 78).

Per al model cognitiu l'estereotípia és una tendència general a categoritzar les persones en funció d'algunes característiques determinades, com ara el sexe, la professió o la nacionalitat. En aquest cas l'estereotípia és el procés cognitiu pel qual s'arriba a l'estereotip; a sota, hi ha el supòsit que la simplificació que l'estereotip proporciona està al servei de la capacitat d'assimilació d'informació, ja que aquesta no és il·limitada. En aquest sentit, es comprenen els avantatges, segons Z. Luria, que l'estereotip de gènere proporciona a pares i mares en primer lloc, i altres persones adultes en general, referits als bebès i la infància. Aquests avantatges són:

1. Proporciona caracteritzacions "d'açò" o "d'allò altre". Resta ambigüitat. Són bebès "masculins" o "femenins", no hi ha lloc per a formes intermèdies, i això a pesar que les mesures de les variables del comportament indiquen realment que hi ha solapament.
- 2a. La creació de l'estereotip porta amb si un conjunt de normes, comunament acceptades, que faciliten la interacció amb el nen o la nena, atès que en proporcionen una espècie de retrat robot.
- 3a. Els estereotips de gènere proporcionen models de comportaments tipus, «una veritable *Gestalt* del que és un nen i el que és una nena». Això ajuda els pares a l'hora d'educar-los (Luria, 1979, 248-249).

L'"etiquetatge" que fan pare i mare sobre la seua descendència diferencia uniformement entre "masculí" i "femení", però no de la mateixa manera. La tendència a estereotipar és més marcada en el pare que en la mare.

«Al meu entendre, i pensen el que pensen els científics, una societat que "veu" diferències ajudarà a crear aquestes diferències en l'esperit dels pares. Les percepcions dels pares resulten sens dubte reforçades pel fet que, amb tota probabilitat, les etiquetes actuaran com a profecies que es compleixen per si mateixes en els nens» (Luria, *op. cit.*, 246).

² Hacker, H. (1951). Women as a minority group. *Soc. Forces USA*, 30(1), 60-68.

El psicopedagog francès Georges Snyders troba estereotips negatius comuns a cinc grups socials menysvalorats; en la seua comparació pren com a model la infància: els esclaus de l'Antiguitat, els negres colonitzats, els domèstics, el poble i les dones, van ser considerats nens i tractats sovint com a tals. Alguns dels estereotips, encara que extensius a tots els grups, estan especialment relacionats amb les dones, atès que aquestes constitueixen, en paraules de l'autor, «la categoria equívoca per excel·lència». Vegeu-ne alguns:

Feblesa. La infància és transitòriament feble. En les dones, aquest qualificatiu és per a tota la vida. Armes dels/de les més febles són la mentida i la dissimulació.

Emotivitat. La infància és emocionalment làbil. Aquesta característica, que segons l'estereotip les dones tindrien en la seua vida adulta, provoca la necessitat que, com s'esdevé amb la infància, hagen de ser protegides.

Escàs judici. Els pares i persones adultes han de deliberar el que convé a la infància. També les dones són vistes com menys *racionals* que els homes, els quals han de pensar per elles.

Immaduresa que no permet aspirar a l'autonomia ni prendre iniciatives.

Immediatesa. Viure el present immediat. No planificar ni preveure.

Els estereotips, com diu Hyde (1991), unes vegades expressen diferències “reals”, però altres no. L'autora posa com sengles exemples l'agressivitat i la intel·ligència. L'estereotip que els homes són més agressius que les dones és una diferència de gènere que pot trobar-se entre les dades recollides sobre l'estudi de la personalitat. L'estereotip que les dones són menys intel·ligents és, en canvi, fals. Anant més enllà de la reflexió de Hyde ens trobem que els estereotips falsos «creen opinions que poden concretar-se en conductes reals conformes a aquestes», com es va veure abans en Rocheblave Spénlé. Aquesta autora va realitzar el treball de recerca més important d'Europa en el seu moment sobre les qualificacions de “masculí” i “femení”. A partir de 1957 va iniciar un treball que va culminar amb la seua publicació en 1968. La població eren estudiants universitaris menors de trenta anys, de tots dos sexes, i pertanyents a dos països: França i Alemanya. Encara que el títol original és *Les rôles masculins et féminins*, el mètode va ser comparar la tendència que existia a recórrer als estereotips i fer judicis d'opinió en funció de dicotomies sexuals. Un dels resultats del seu estudi és que els homes insistien més en les característiques positives masculines que en les femenines, mentre que els subjectes femenins posaven l'èmfasi en els caràcters desfavorables de les dones, més fins i tot que els homes.

«Aquesta actitud de depreciació d'un grup pels seus mateixos membres no és exclusiva de les dones. Es dona també en els grups minoritaris, per exemple entre els negres i els jueus» (Rocheblave Spénlé, 1968; 79).

Joana Colom, en una tesi doctoral encara inèdita, que pren com a model la recerca de Rocheblave, troba en els resultats, com una de les característiques més rellevants, la major proporció de respostes dels subjectes de tots dos sexes posades en la categoria “tots dos sexes” o “cap” en relació amb les obtingudes per a les categories “masculí” i “femení”, encara que són els homes els que tenen major tendència a dicotomitjar. Això significa que es tendeix menys a dicotomitjar adjectius en compartiments estancs, i més a una similitud entre els atributs masculins i femenins, és a dir, qualitats humanes sense més

(Colom, 1994). Aquests resultats coincideixen amb Hyde (1991) que, quan es refereix a recerques pertinents nord-americanes, afirma que les persones dels anys vuitanta i noranta consideren que els estereotips masculins i femenins se solapen més que representen dues categories independents. Ni els homes són tan forts ni les dones tan febles. A més, a mesura que adquirim més informació sobre una persona, el gènere disminueix la seua influència sobre la impressió que en tenim.

Els canvis psicosocioculturals dels últims trenta anys han influït sens dubte en l'ús i atribució dels estereotips de gènere. Buss i Plomin escrivien en 1975:

«Els homes estan educats per a subministrar atribucions lògiques a la seua conducta. A les dones se'ls permet i fins i tot se les indueix a atribuir les seues preferències a l'afecte, al sentiment i a altres raons no lògiques. Als homes tradicionals els agraden les dones suaus, sentimentals, una mica il·lògiques i inferiors intel·lectualment» (*Op. cit.*, 2008).

S'han estudiat menys els estereotips positius, però que també donen lloc a opinions i comportaments. En aquest sentit és interessant l'estudi de J. P. Codol (1984) sobre la similitud percebuda entre persones diversament estereotipades.

Quan es comparen dos objectes qualssevol se'n pren sempre un com a *model* respecte al qual l'altre és comparat. Si aquests objectes són físics —dues pedres— o simbòlics —en àlgebra això no té major importància. Però en una comparació interpersonal no és indiferent ser el *model* o l'*objecte* comparat. El que fa de model es constitueix en prototip i el prototip, en psicologia social, és equivalent a estereotip. El prototip ha de tenir una qualitat per ser-ho, resultar “familiar” en el sentit de ser fàcilment localitzable i recognoscible. Per a això ha d'estar més estereotipat que l'objecte. En aquest cas, diu Codol, l'individu o grup més estereotipat faria el paper de model al qual s'assemblarien els menys estereotipats. *En la condició d'estereotípia la persona menys estereotipada es considera que s'assembla a la persona més estereotipada i no a l'inrevés. És a dir que hi ha una clara asimetria.*

En el cas de les diferències entre sexes això suposa que la dona o les dones serien continuament comparades als homes com a prototip.

«En qualsevol aprehensió cognitiva allò desconegut només pot ser referit a allò conegut, allò menys familiar a allò més familiar, allò menys significatiu a allò més significatiu; el procés invers es pot imaginar malament» (Codol, 1984; 605. Trad. *ad hoc*, V. S. i M.J.).

Com que el masculí està representat amb major freqüència en la societat, tant en la realitat (política, ciència, gestió social) com en el simbòlic (arts plàstiques, llenguatge) és lògic que s'haja fet més comú i *familiar* a la gent (vegeu el capítol VII). El sexe masculí està, doncs, més estereotipat i els seus estereotips són més favorables; però fins i tot quan no ho són, com en el cas de l'agressivitat, aquests apareixen com a bons o necessaris en la mesura en què estan incorporats al prototip. Una vegada més allò cultural contradiu, com sempre que convé, a allò natural, ja que la *sex-ratio* en grans poblacions és d'1:1.

El fet que els subjectes del sexe femení se senten pressionats a comparar-se i assemblar-se al masculí té les seues repercussions: 1) no hi ha un prototip de feminitat al qual prendre com a model perquè el masculí subsumeix tots dos sexes. Aquí podria donar-se la raó a aquells/aquelles que, amb Freud al capdavant, parlen de la dona com d'allò

desconegut; 2) els subjectes femenins gaudeixen de més llibertat per a actuar en àrees qualificades com a masculines —encara que probablement només humanes— perquè això significa anar en la direcció del model; 3) els homes no gaudeixen de permissivitat per a decantar-se cap a trets femenins perquè això suposaria deixar de ser el prototip. I el prototip no té a ningú per damunt seu a qui assemblar-se. Aquest petit però consistent esquema de comportament dona lloc a l'androcentrisme (vegeu capítol IX).

En el pla individual les persones es consideren model o prototip quan consideren que els altres s'assemblen més a ells del que ells mateixos s'assemblen als altres. Així semblen indicar-ho Hardoin i Codol (1984).

L'antropòloga M. Strathern (1979) afirma el següent:

1. De la forma en què es contemplen els sexes la societat extreu, com mirant-se en un mirall, els models a seguir.
2. Els estereotips de gènere així aconseguits s'utilitzen per a simbolitzar coses que no tenen res a veure amb la relació home-dona, com per exemple èxit-fracàs.
3. Hi ha una relació entre allò que és classificat en l'ambient o en el propi cos i la formació de divisions i categories en la societat. Les diferències entre els sexes són una d'aquestes classificacions.

Pot dir-se, per acabar, que el joc de relacions no és només d'oposició i contrast sinó al mateix temps de poder: entre els sexes, les races, les edats, les classes socials. Cal no oblidar que de l'estereotip se'n deriva el prejudici, amb les conseqüències que això comporta.

REFERENCIAS

- Bandura (1971). *A social learning theory*. Nova York: General Learning Press.
- Bem, S. (1978). Au-delà de l'androgynie. Quelques préceptes osés pour une identité de sexe liberée. En Hurtig, M. i Pichevin, M. (eds.). *La différence des sexes (Questions de Psychologie)*. París: Tierce, 1986.
- (1981): Gender schema theory: a cognitive account of sextyping. *Psychological Review*, 88 (4), 354-364.
- Beneria, L. (1987). ¿Patriarcado o sistema económico? Una discusión sobre dualismos metodológicos. En Amorós, C., Beneria, L., Delphy, C., Rose, H. i Stolke, V., *Mujeres: ciencia y práctica política*. Madrid: Debate.
- Bennet, E. y Cohen, L. (1959). Men and women: personality patterns and contrast. *Genetic Psychological Monographs*, 59, 101-155.
- Birules, J. (1992). Introducción. En Birules, J. (comp.), *Filosofía y género. Identidades femeninas*. Pamplona: Pamiela.
- Codol, J. (1984). L'assymétrie de la similitude perçue entre des personnes diversement stereotypées. *Cahiers de Psychologie Cognitive*, 4 (6), 601-606.
- Colom, J. (1994). *Evolución de los estereotipos de género en función de las representaciones sociales*. Tesis doctoral no publicada. Barcelona: Universidad de Barcelona.
- Constantinople, A. (1973). Masculinity-feminity: an exception to a famous dictum? *Psychological Bulletin*, 80, 389-407.
- Chodorov, N. (1978). *The reproduction of mothering*. Berkeley: California Press.

- Diamond, M. (1982). Sexual identity, monozygotic twins reared in discordant sex roles, and BBC followup. *Archives of Sexual Behavior*, 11, 181-186.
- Escaté, A., Musitu, G. & Gracia, E. (1988). Estereotipos sexuales y roles sociales. En Fernández, J. (ed.), *op. cit.*
- Fairweather, H. (1972). Sex differences in cognition. *Cognition*, 4, 231-280.
- Fernández, J. (coord.) (1988). *Nuevas perspectivas en el desarrollo del sexo y el género*. Madrid: Valencia.
- Hyde, E. (1991). *Half the Human Experience. Psychology of Women* (4a ed.). Lexington, MA: D.C. Heath & Co.
- Horney, K. (1926): The flight from womanhood. *International Journal of Psychoanalysis*, 7, 324-339.
- Kessler, S. & McKenna, J. (1985). *Gender. An ethnomethodological approach*. Londres: Wiley & Sons.
- Kohlberg, L. (1972). Análisis de los conceptos y actitudes infantiles relativos al papel sexual desde el punto de vista del desarrollo cognitivo. En Maccoby, E. (ed.), *Desarrollo de las diferencias sexuales* (pàg. 61-148). Madrid: Marova (ed. original en anglés, 1966).
- Lederer, W. (1968). *La peur des femmes*. París: Payot.
- Lipman-Blumen (1980). Investigaciones interdisciplinarias sobre la misión de los sexos. En Andrée, M. (ed.), *Mujeres, sexismo y sociedades*. Madrid: Gráficas Espejo.
- López, F. (1988). Adquisición y desarrollo de la identidad sexual y de género. En Fernández, F. (coord.), *op. cit.*
- Luria, Z. (1979). Género y etiquetado. En Sullerot, E. (ed.), *El hecho femenino* (pàg. 241-250). Barcelona: Argos-Vergara (ed. original en francés, 1978).
- Martínez-Benlloch, I., Barberá, E. & Pastor, R. (1988). Medida de la masculinidad, feminidad y androginia psicológica. En Fernández, J. (coord.), *op. cit.*
- Michel, A. (1972). *Sociología de la familia y del matrimonio*. Barcelona: Península, 1974.
- Mischel, W. (1972). Las diferencias sexuales en la conduta desde el punto de vista del aprendizaje social. En Maccoby, E. (ed.), *Desarrollo de las diferencias sexuales*. Madrid: Marova (ed. original en anglés, 1966).
- Money, J. i Erhardt, A. (1972). *Desarrollo de la sexualidad humana*. Madrid: Marova, 1989.
- Money, J. Erhardt, A. & Tucker, P. (1975). *Sexual signatures on being a man or a woman*. Bonston: Little Brown.
- Morawski, J. (1987). The troubled Quest for Masculinity, Feminity, and Androgyny. En Shaver, Ph. i Hendrick, C. (Eds.), *Sex and Gender*. Califòrnia: Sage.
- Nash, M. (1986). Nuevas dimensiones en la historia de la mujer. En Nash, M. (ed.), *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*. Barcelona: Ediciones del Serbalm (ed. original en anglés, 1984).
- Neisser, U. (1976). *Cognition and reality*. San Francisco, Freeman.
- Nicholson, J. (1987). *Hombres y Mujeres. ¿Hasta qué punto son diferentes?* Barcelona: Ariel (ed. original en anglés, 1984).
- Rocheblave-Spenlé, A. (1968). *Lo masculino y lo femenino en la sociedad contemporánea*. Madrid: Ciencia Nueva (ed. original en francés, 1978).

- Sau, V. (1988). Reflexiones sobre la discusión teórica sobre el doble concepto sexo-género. *II Jornadas por una educación no sexista*. Instituto de la Mujer en Zaragoza. Ejea de los Caballeros.
- (1989). Sexo, género, educación. Un enfoque teórico. *Cuadernos de Pedagogía*, 171, 8-12.
- Scott, J. (1990). El género: una categoría útil para el análisis histórico. En Amelang, J. & Nash, M. (Eds.), *Historia y género. Las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. Valencia: Alfons El Magnànim.
- Scott, J. & Tilly, L. (1986). El trabajo de la mujer y la familia en Europa durante el siglo XIX. En Nash, M. (ed.), *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*. Barcelona: Ediciones del Serbal (ed. original en inglés, 1984).
- Snyders, G. (1980). *Il n'est pas facile d'aimer ses enfants*. París: PUF.
- Strathern, M. (1979). Una perspectiva antropológica. En Harris, O. i Young, K. (dir.), *Antropología y feminismo* (pp. 133-152). Barcelona: Anagrama.
- Tajfel, H. (1984). *Grupos humanos y categorías sociales*. Barcelona: Herder (ed. original en inglés, 1981).
- Willerman, L. (1979). *The Psychology of individual and group differences*. San Francisco: Freeman & Co.